

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

ISSN 2305-9389

Літопис Волині

Всеукраїнський науковий часопис

Заснований у 2001 р.

Число 18

Луцьк
2017

*Рекомендовано до друку вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 17 від 29 листопада 2017 р.)*

Редакційна колегія

Коцан Ігор Ярославович, доктор біологічних наук, професор, ректор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (головний редактор);
Цьось Анатолій Васильович, доктор наук із фізичного виховання і спорту, професор, перший проректор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;
Рєєнт Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ, голова НСКУ;
Бондаренко Геннадій Васильович, кандидат історичних наук, професор (заступник головного редактора), голова Волинської обласної організації НСКУ;
Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (відповідальний секретар);
Аркушин Григорій Львович, доктор філологічних наук, професор;
Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;
Бортніков Валерій Іванович, доктор політичних наук, професор;
Гаврилюк Олександр Никифорович, кандидат історичних наук, доцент;
Гаврилюк Світлана Віталіївна, доктор історичних наук, професор;
Демянюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор;
Карліна Оксана Миколаївна, кандидат історичних наук, професор;
Крамар Юрій Вікторович, доктор історичних наук, професор;
Кучерепа Микола Михайлович, кандидат історичних наук, професор;
Кучинко Михайло Михайлович, доктор історичних наук, професор;
Ленартович Олег Юрійович, доктор історичних наук, професор;
Маньковська Руслана Вікторівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник;
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор;
Шабала Ярослав Миколайович, доктор історичних наук, професор;
Шваб Анатолій Георгійович, доктор історичних наук, професор;
Яцишин Михайло Михайлович, доктор юридичних наук, професор.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори.

Статті публікуються в авторській редакції.

Формат 60×84¹/₈. 8,1 обл.-вид. арк., 8,37 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 3011. Свідоцтво про державну реєстрацію видане Міністерством юстиції України у 2009 році. Редакція, видавець і виготовлювач – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України ДК № 4513 від 28.03.2013 р.

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2017

© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2017

© Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, 2017

Зміст

Історія і археологія України та Волині

Геннадій Гулько Дирхеми X століття у скарбі з села Доросині.....	4
Ярослав Шабала Еволюція аграрного виробництва на Волині в епоху міді та бронзи.....	15
Алла Дмитренко Традиційні звичаєві норми, повір'я та народні знання, приурочені до збирання грибів на Волинському Поліссі (за польовими матеріалами).....	20
Олена Кушпетюк Волинознавчі праці учасників музейного будівництва Волинської губернії.....	26
Людмила Стрільчук Політика радянської влади на землях Західної України в галузі культури, освіти та у релігії у період вересня 1939 – червня 1941 рр.....	32
До 100-річчя Першої світової війни та Української революції	
Олександр Дем'янюк Волинський край у мемуарних працях учасників Української революції 1917–1921 рр.....	38
Анатолій Кравець Капеланство армії УНР.....	43
Історичні постаті краю	
Геннадій Бондаренко Інтелектуальна еліта Волині (до початку XX ст.).....	47
Вікторія Дяченко Фольклорно-етнографічна спадщина Олександра Цинкаловського: джерелознавчий аспект.....	51
Оксана Каліщук Олена Левчанівська: матеріали до бібліографії.....	60
Михайло Костюк Гадеуш Станевський – талановитий польський педагог, автор спогадів про Луцьку чоловічу гімназію.....	64
Подорожі, екскурсії, туризм	
Тетяна Трофімук-Кирилова, Ярослав Здрок Організація туристично-екскурсійного обслуговування осіб із вадами зору.....	68
Рецензії	
Анатолій Шваб Рецензія на монографію Владислава Федоровича Боечко «Друга річ Посполита 1914-1921 рр.: становлення державності».....	77
Геннадій Бондаренко Рецензія на книгу: Микола Вавренчук. Вірні присязі. Учасники національно-визвольного руху. Рожищенський район, Волинська область (1917-1960). – Луцьк : Терен, 2017. – 304 с. : іл.....	80
Літопис краєзнавчих подій з 2014 р....	81
Відомості про авторів	87

Історія і археологія України та Волині

УДК 908.737 (477. 82)

Геннадій Гулько

Дирхеми X століття у скарбі з села Доросині

У статті проведений комплексний аналіз частини випадково знайденого скарбу – арабських дирхемів VIII – X ст. В зв'язку з вивченням цього матеріалу обговорюється питання хронології монет, інших нумізматичних та історичних аспектів проблеми. Особливу увагу приділено версіям надходження та використання на території Волині дирхем Арабського халіфату. Стаття вводить в науковий обіг монетну складову одного з небагатьох скарбів X століття, виявлених у нашому краї.

Ключові слова: скарб, дирхем, легенда, Арабський халіфат, Волинь, купець, торгівля, городище.

Гулько Г. Дирхеми клада X столетия с села Доросыни.

В статье проведен комплексный анализ части случайно найденного клада – арабских дирхемов VIII – X ст. В связи с изучением этого материала обсуждаются вопросы хронологии монет других нумизматических и исторических аспектов проблемы. Особое внимание уделено версиям доставки и использования на территории Волини дирхем Арабского халифата. Статья вводит в научный оборот монетную составляющую одного из немногих кладов X столетия, обнаруженных в нашем крае.

Ключевые слова: клад, дирхем, легенда, Арабский халифат, Волинь, купец, торговля, городище.

Gulko G. Dirkhemi treasure of the X century from the village of Dorosyni.

The article contains a complex analysis of a part of a randomly found treasure - Arab dirhams VIII - X st. In connection with the study of this material, questions of the chronology of coins other numismatic and historical aspects of the problem are discussed. Particular attention is paid to the versions of delivery and use in the territory of Volhynia dirhem of the Arab caliphate. The article introduces into the scientific circulation the monetary component of one of the few treasures of the 10th century found in our region.

Key words: treasure, dirham, legend, Arab Caliphate, Wolin, merchant, trade, ancient settlement.

Постановка наукової проблеми та її значення. Відомо, що для дослідження давньої історії особливе значення мають матеріальні знахідки, і перш за все речові та монетні скарби. По – перше виявлені раритети з них дають можливість глибше зрозуміти рівень різних сфер життя досліджуваної епохи. По – друге, зокрема, знайдені монети сприяють дослідженню рівня тогочасної торгівлі та головне, відносно точно датують в часі інші речі з скарбу. Як стверджує М. Ю. Брайчевський, кожний етап у розвитку людства має свої характерні категорії скарбів, обставини їх появи та утворення. Це глибоко зумовлений процес, зрозуміти який можна лише з урахуванням суспільного прогресу у відповідну епоху [5,53]. Це положення особливо значиме для волинського краю, так як історичні процеси, які тут відбувалися, не лише в добу VI – VIII, але й навіть наступних IX – X століть залишаються для дослідників маловідомими. Тому кожна матеріальна знахідка історичного періоду, який передував входженню волинського краю до складу Київської Русі, виявлена як археологами під час розкопок, так і приватними пошуковцями, має неперехідне значення. Саме обґрунтуванню цієї проблеми призначене дане дослідження.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми на Волині. За всі роки досліджень історії нашого краю, фахівцям достовірно відомі лише кілька скарбів, які завдяки виявлених там арабським дирхемам, можна датувати IX – X століттями. Перший з них, невідомо де і коли знайдений, зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею. Цей скарб нараховує 297 срібних дирхемів, карбованих у 918 – 921 роках і досліджений лише попередньо [25]. Другий скарб, який фахівці датували другою половиною X століття, був виявлений 1883 році в с. Борщівка на Рівненщині. Ця знахідка вмістила 42 срібні злитки, 17 срібних жіночі та чоловічих прикрас тощо. Цей скарб в наш час також дослідити неможливо, так як більше століття тому він був переданий у фонди Ермітажу (м. Санкт – Петербург) [9,73]. В окремих виданнях згадуються знайдені на історичній Волині до 1917 року скарби арабських монет та амулетів у містечку Торчин Луцького району, біля м. Кременця на Тернопільщині тощо, але достовірної інформації про ці факти автору цього дослідження відшукати не вдалося [16,29]. Відомими в сьогоденні нашого краю є випадкові знахідки поодиноких дирхемів в Горохівському, Луцькому, Рожищенському, Шацькому та ряді інших районів області.

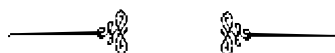
Тому цілком вірогідно, що найбільш чисельний дирхемами скарб на Волині був виявлений у 2009 році приватним пошуковцем, за окремими даними, на межі Любомльського та Шацького районів. При цьому власник знахідки, що нараховувала нібито 1420 дирхемів загальною вагою 4280 грамів та кілька прикрас і амулетів, не дав можливості фахівцям його дослідити в повному обсязі [16,29]. Лише біля сотні дирхемів з цього скарбу потрапила до фондів Любомльського історичного музею. Попередні дослідження свідчать, що ці монети викарбувані в 799 – 809 та 926 – 927 роках. Отже, якщо не брати до уваги не завжди достовірну інформацію про інші подібні факти, то до недавнього часу три згадувані скарби були одними з кількох, більш – менш точно датованими в часі матеріальними свідченнями волинської історії VIII-X століть.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Інформація про випадкове виявлення у 2011 році ще одного скарбу біля с. Доросині Рожищенського району на Волині, серед яких є дирхеми та прикраси, не могла полишитись поза увагою краєзнавців нашого сьогодення (додаток 1). Показово, що світлина з цієї знахідки вже потрапила на сторінки одного з російських видань навіть без вказівки країни, де її виявили [19,18]. Завдяки люб'язній згоді власника цього скарбу колекціонера з Луцька, автору цього дослідження була надана повна можливість дослідити цю унікальну знахідку. Тут вимагає уважного осмислення обставини виявлення скарбу, який вірогідно, дійшов до нас лише частково. Згідно слів нинішнього власника скарбу, його знахідка була виявлена на зораному полі в двох місцях. Перша частина скарбу, переважно злиплі між собою монети, знаходилась в глиняному горщику, від якого збереглася лише нижня частина. Друга частина знахідки перебувала за 10 – 15 метрів від попередньої, і швидше всього, це - вміст верхньої частини того ж горщика, розтягнутий по полю тракторним плугом. Ймовірно, що він, як вмістилище скарбу, знаходився в наші дні на глибині лише 35 – 40 сантиметрів, а вміст горщика був виявлений тільки завдяки сучасним технологіям обробітку землі методом глибокої оранки. Можна вважати, що цей ліпний керамічний виріб виготовлений з типової для Волині глиняної суміші та тогочасної технології і може бути датований IX століттям [10,125].

Характерними також є складові тієї частини скарбу, що зберігся і був наданий для дослідження. Як зазначалося, виявлений біля с. Доросинь скарб був змішаний і складався з жіночих срібних прикрас та арабських дирхемів. Так як його немонетарна складова не є темою даного матеріалу, то тут варто лише зазначити, що ця частина скарбу нараховувала дев'ять предметів з срібла загальною вагою 123 грами. Згідно відомих науці аналогів ці раритети можна датувати IX – X століттями [2,281].

Щодо основного питання дослідження, арабських дирхемів, то як згадувалося, на місці знахідки було виявлено лише частину скарбу з 70 монет вагою 182 грами срібла. Для прикладу подана світлина з дев'яти таких дирхемів (додаток 2). Завдяки високопрофесійній допомозі, наданої відомим українським краєзнавцем з м. Вінниці Шиліним Юрієм Олександровичем, у цьому матеріалі є можливість здійснити досить комплексне дослідження знайдених дирхемів. Зокрема, 54 монети є загалом в доброму, 8 - в задовільному, 2 - в незадовільному стані, а 6 – представлені у вигляді фрагментів, так званих, «січки» або «резанів». На 68 монетах та їх фрагментах написи легенди на аверсі та реверсі повністю або ж частково піддаються читанню, на двох - ні. На 16 дирхемах є всі ознаки, що вони використовувалися не лише тривалий час, але й піддавалися механічним пошкодженням в минулому або ж при виявленні в наш час. Помітними є і окремі технологічні дефекти з місць карбування монет - зміщення штемпеля, дещо овальна конфігурація окремих з них та нерівномірна товщина. На трьох дирхемах пробиті по два отвори для шнурка, тобто поряд з торговою функцією, монети могли використовувати і як прикраси. Розмір більшості повноцінних монет становить: 18 з них мають діаметр 2,6 см, 15 - 2,4 см, 12 - 2,5 см, 10 – 2,7 см. Щодо ваги: 29 мають 2,8 грама, 21 – 2,9 гр., 4 – 2,3 гр., а 5 – від 3,13 до 3,48 грама. Різниця у вазі та розмірі окремих монет значна. Так дирхем з васального до Арабського халіфату Табаристану, датований 782 роком, має вагу лише 1,9 гр., а діаметр - 2,2 см. Водночас дирхем доби халіфа ал Мутавакіла, датований 857 р. при діаметрі 2,7 має вагу 3,48 гр.

У хронологічному контексті дирхеми з скарбу умовно можна розділити на чотири основні групи. Для зручності надалі всі вони, як повноцінні, так і фрагменти, будуть враховуватись в загальній кількості (додаток 3).

До першої групи належать п'ять дирхемів доби арабської династії Омеядів (661 – 750 рр.), найдавніша з яких датована 712 р., добою халіфа ал – Валіда I, а пізніша – 747 р., тобто, часом халіфа ал – Валіда II. Це ще доба розквіту арабського халіфату, але з фактом кровопролитної зміни династії. До другої можна віднести 38 монет доби початку правління династії Абасидів з (750 - 809 рр.). Найбільше монет в цей період були карбовані за халіфів ал – Мансура – 15, ал Махді – 11, ар – Рашіда- 10. Як відомо, за цих володарів стабільність у величезній арабській державі поступово змінюється кризовими явищами. До третьої групи можна віднести 14 монет за 810 – 830 рр. та десять – 840 – 865 рр., тобто, від часів халіфа аль – Аміна до початку правління халіфа ал – Мустаїна. В цій групі найбільше монет було карбовано за халіфа ал – Мамуна – 12, який правив 20 років і лише одна – за 1840 – і роки, протягом яких встигли змінитися три халіфи. Це вже доба періодичних змін від стабільності до усобиць та проявів регіонального сепаратизму. В окрему, четверту групу можна виділити фрагмент дирхема, датований 908 роком, тобто початком правління халіфа ал – Мухтадіра. Він міг потрапити у Доросинівський скарб значно пізніше, як і дві остаточно не ідентифіковані монети, можливо, доби пізніх Абасидів. Як відомо, 10 - 11 століття - це вже період хронічних криз Арабського халіфату і період поступового зменшення надходження дирхемів до Європи.

Отже, як вбачається з хронологічних показників, основна частина монет належить до 750 – 809 рр., тобто зосередилася у арабського ще власника монет в часи відносної стабільності держави. Відомо, що загарбницька політика халіфату стимулювала активний розвиток торгівлі, особливо зовнішньої, так як арабські купці, нерідко виконували функції далекої розвідки. Саме інтенсивністю внутрішньої та зовнішньої торгівлі, перебуванням у торгових справах в різних регіонах держави власника дирхемів, можна пояснити знаходження в скарбі монет імена трьох з п'яти халіфів, які правили протягом згадуваних 60 років. Це ж явище підтверджує присутність у скарбі монет з окраїн халіфату, зокрема, згаданого дирхема 780-х років васальних правителів з династії Іспехбедів з прикаспійського Табаристану та дирхема початку 800-х років правителів династії Хариджитів з нез'ясованого регіона Північної Африки. Водночас, часта зміна халіфів, а отже й періодичні ускладнення політичної ситуації в державі, як свідчить аналіз якості та дизайну монет, незначно впливали на розмір та вагу дирхемів. Для прикладу, десять монет зі скарбу приналежних до відносно стабільної доби вже згаданого халіфа ар - Рашіда в діаметрі мають різнобій від 2,4 до 2,7 см, проте основне – вага залишалася в межах від 2,8 до 2.93 гр. Показово виглядає це явище вже у середині IX століття, коли халіфат переживав не найкращі часи, зокрема, і невдалі війни. Проте всі десять монет зі скарбу 840-х - 860-х років, і, навіть згадуваний дирхем 908 року залишалися діаметром від 2,5 до 2,7 см. Зате об'єм їх навіть зріс і більшість з них мали вагу від 2,85 до 3,48 гр. Звичайно, що це можна пояснити і погіршенням якості срібла в монетах, проте таке дослідження ще не проводилося. У цілому дані показники свідчать про постійну увагу халіфів та їх правителів на місцях до якості грошей, торгівлі і, звичайно, щодо своїх купців. Водночас відомо, що згадане явище збільшення маси дирхемів співпало із поступовим зменшенням срібних запасів в Середній Азії, збільшенням в місцевому обігу мідних фельсів та закономірним збільшенням попиту на срібло, як засобу внутрішнього обміну [24,85]. Все це, крім іншого, спричинило зростання значимості регіональних володарів, на території яких були срібні рудники, і, водночас, наближення відомої «срібної кризи», коли ввіз дирхемів у Європу почав скорочуватися. Однак, в цілому, транзитна торгівля Русі зі Сходом не припинялася до часів монгольського нашествия [3, 390].

Досить цікавими під час аналізу скарбу дирхемів є й інші історичні нюанси. Зокрема, на перший погляд малозрозумілими є кількість та хронологічні рамки п'яти дирхемів з першої групи, часів халіфів з династії Омеядів. Цей факт, ймовірно, можна пояснити кривавою боротьбою між першим халіфом з династії Абасидів ал-Аббасом. Цей володар навіть хизувався своєю жорстокістю, проявленою щодо вельмож - прихильників попередньої династії, а також релігійної та провінційної опозиції. Є версія, що внаслідок цього протистояння було винищено не лише більшість його політичних та релігійних супротивників, але й були вилучені та переплавлені більшість дирхемів з титулами династії Омеядів. Очевидно, що п'ять «опозиційних» дирхемів, датованих 712 – 747 роками, могли потрапити у скарбницю арабського купця вже за межами халіфату, можливо, під час торгової операції на території Волзької Булгарії, де ці монети могли використовуватися безборонно.

Не менш пізнавальною під час дослідження монет скарбу є інформація щодо імен шістнадцяти халіфів, з часів Абасидів у обов'язковому порядку в присутніх у легендах дирхемів. При цьому написи на чотирьох монетах згадують принципів – наступників, імена яких зрідка вводились у легенди ще за життя халіфа у випадках загрози усобиць. Такі згадки, зокрема, дають можливість уточнити часи правління та діяльності окремих з них, залишають для істориків – арабістів перспективи подальших досліджень маловідомих сторінок історії халіфату. Можливо, це стосується й згаданих на дирхемі 756 р. з м. Куфа імені принца (?) ас Сафаха та еміра (?) Омара на монеті 782 року з Табаристану. Цікавим також є факт відсутності в скарбі дирхемів з другої групи монет доби правління халіфа ал Аббаса (750 – 754 рр.) та халіфа ал Хаді (785 – 786 рр.), що можна пояснити дуже радикальними діями щодо їх пам'яті наступних володарів халіфату. Цінними для дослідників є також написи на дирхемах за 780, 809, 818 роки та двох монетах 860-х років, де згадуються імена правителів, датовані періодом їх боротьби за престол. Показовими є також легенди на 17 монетах, де поряд з халіфом згадуються провінційні володарі та інші чиновники. І це, вірогідно, не лише данина ієрархічним принципам [24,87]. Цілком можливо, що маючи під своїм контролем срібні рудники та монетні двори, вони у часи чергової владної кризи нерідко вводили в написи на дирхемах не лише ім'я халіфа, але й власне та своїх окремих впливових сановників. Не менш цікавою є географія вказаних на дирхемах назв 19 міст та регіонів, де були викарбувані монети. Їх територіальний спектр сягає від Каспійського моря до Північної Африки. В двох випадках, на монетах за 812 та 813 роки вказані навіть рудники, відповідно Аш – Шаш (Ташкент) та Баджунайс (Вірменія). Закономірно, що найбільше дирхемів з скарбу (26!), було викарбувано в столиці Абасидів м. Медінат ас Саламі, тобто Багдаді, ще по п'ять – в містах Басра та Мухамедія, чотири – в м. Ісфахан, три – в м. Васіт тощо. У цілому унікальна збірка дирхемів з скарбу включає в себе дев'ять рідкісних монетного періоду, але ця специфічна тематика потребує особливих знань з історії Близького Сходу і вимагає окремого дослідження фахівцями.

Для більш конкретного розуміння значимості згаданого вище скарбу для історії Волині варто також хоч умовно з'ясувати хронологічні рамки, у яких діяв арабський власник дирхемів, а отже і коли вони могли потрапити на Волинь. Як вже згадувалося, найбільш молодша монета з скарбу датована 908, а найстарші – 712 та 740-ми роками. Якщо ж взяти до уваги версію щодо випадкової присутності цих монет у скарбі, то, як зазначалося, основна маса дирхемів належала до 750-х -860-х років. Отже, зважаючи на нетривалий вік тодішнього людського життя, з цими дирхемами могли мати справу майже три покоління арабських купців. Цілком можливо, що це були торговці з Іраку, адже, як згадувалося, 26 монет з скарбу карбувалася саме в м. Медінат ас Салам (Багдаді). Згідно досліджень фахівцями хронологічних рамок, протягом якого монети відомих скарбів здійснювали транзитний шлях з Близького Сходу до Русі, в середньому він тривав не менше 50 років. Хоча бували й винятки в бік значного його зменшення, зокрема, дирхеми одного з новгородських скарбів прибули туди зі Сходу лише за 14 років [21,286]. Якщо взяти за основу навіть термін у півстоліття, то майже всі дирхеми зі скарбу с. Доросині потрапили на Волинь на самому початку X століття. А отже, це один з найбільш ранніх скарбів арабських дирхемів та супутніх їм речей, виявлених у Західній Україні!

Варто також з'ясувати можливі напрямки торгових шляхів тієї доби, якими могли доставити монети та прикраси з цього та й інших скарбів на волинську землю. Звичайно, що тут можливі й інші варіанти, зокрема, участь княжого дружинника з Волині у військовому поході на арабський Схід. Проте, за головною версією, основними посередниками в торгівлі зі Східною та Центральною Європою у ті часи виступали міста південного Прикаспію та Хазарський каганат з столицею на Ітілі в низинах Волги. Тут, як повідомляють арабські хроніки, купці - русичі співпрацювали з хорезмськими, аланськими та персидськими колегами. Основна торгівля йшла через Волзьку Булгарію - величезний ринок для продажу хутра на середній ділянці волзької річкової магістралі. Далі м. Булгар, столиці «країни мороку» арабські купці прагнули не їздити. Все ж не зважаючи на ризик, вихідці з Середньої Азії, Персії та Іраку іноді досягали Балтійського моря, Праги, Кракова та Угорської рівнини, хоча вони добре знали, що шлях через землі слов'ян дуже важкий. Згідно слів географа Ібн – Русте (друга половина IX – початок X століття), цей шлях проходив «по степам, по землям бездорожнім, через струмки та дрімучі ліси». Труднощі дальніх шляхів не спиняли і русичів, які через

прикаспійський Табаристан привозили на верблюдах товари навіть в Багдад. З транзитною торгівлею купецьких товариств пов'язані, можливо, всі знайдені особливо значні скарби дирхемів. На території колишньої Київської Русі відомі не менше чотирьох скарбів дирхемів з кількістю більше 10 тисяч екземплярів та не менше десяти від 1000 до 10 тисяч. Майже всі такі багаті скарби, як стверджувала радянська історіографія, були виявлені на головних комунікаціях від Булгара до Балтики через Муром, Полоцьк тощо [3,390]. Проте, цілком вірогідно, що були й більш південні торгові шляхи, торовані за участю купців, наших предків - українців. Зокрема, один із значних скарбів дирхемів, за деякими даними, вже в наші часи був знайдений на Івано – Франківщині. За однією з версій такий торговий шлях міг проходити через Чернігів, Київ на Волинь та далі в Європу. Про те, що арабські купці та мандрівники у нашому краї бували, свідчать записки арабського хроніста середини X століття Масуді, який згадує одне з слав'янських племен Південно – Західної Русі «валінана», ідентифіковане багатьма сучасними істориками як волиняни [2,94]. Як згадувалося, у цілому нерівнозначний стан частини дирхемів, наявність шести фрагментів та отвори в трьох дирхемах з Доросинівського скарбу та значний їх хронологічний спектр свідчать про їх тривале використання. Вже ця обставина засвідчує про можливе використання місцевим власником дирхемів цього скарбу не лише як цінного металу, але й як засобу платежу. Отже, ще на початку X століття, дирхеми, які на Русі називали ногата, на значних просторах від Ірану до Новгороду і Волині могли мати значення тогочасної міжнародної валюти. Разом з тим присутність там кількох фрагментів та монет з механічними пошкодженнями свідчать, що їх могли набувати і як сировину для ювелірних робіт.

Важливим також вбачається питання про особу прадавнього волинянина, який у ті часи міг здійснювати торгові операції з прибулими купцями. Найбільш вірогідно, що він поступово набував свої цінності, про це, зокрема, свідчить хронологічний спектр дирхемів Доросинівського скарбу. Це могла бути досить заможна особа, так як в X столітті гривна кун відповідала 20 ногатам, тобто дирхемам. Отже, власник скарбу, навіть тієї частини, що збереглася в монетах, володів сумою коштів в 3,5 давньоруські гривні у номінації 10 ст. [16,18]. Якщо врахувати до цього і досить коштовні та високоякісні в ювелірному аспекті лунниці з намистом та сережки, то за тих часів такі цінності міг мати лише середньої руки купець чи заможний ремісник. При цьому, в його родині були жінки, адже, як згадувалося, такі прикраси як розкішні намиста, сережки та лунниці носило виключно жіноцтво [18,22]. Присутність тут язичницьких амулетів засвідчує, що ця родина не була християнською. Цілком можливо, що хтось з жінок цієї родини або ж їх служниць носив як прикраси та амулети три дирхеми з скарбу, що мають на краях по два отвори з слідами тривалого носіння на шнурку.

Нарешті, важливим для досліджуваного питання є з'ясування проблеми щодо місцевості, де був виявлений скарб. Як вже зазначалося, скарб був знайдений неподалік села Доросині Рожищенського району. Згідно всіх відомих літописних та археологічних даних про значні поселення доби Луки – Райковецької культури, або ж ранньої Київської Русі, у цій місцевості нічого не відомо. Згідно висновків сучасних істориків лише в XV – XVI ст. тут виникають як великі землеробські поселення, так і укріплені феодалні городища – Кияж, Доросині тощо [8,636]. Відомими є в цій місцевості залишки укріпленого замчища XV – XVI ст. князь Друцько – Любецьких біля с. Любче. У той же час для археологічної науки одним із важливих ознак статусу значимого населеного пункту VII – IX століть є наявність при ньому залишків оборонних споруд та поховальних курганів. У сучасних наукових монографіях щодо таких курганів тієї доби в цьому регіоні Волині згадується лише місцевість, де розташоване вже згадуване село Любче [2,95]. Воно розташоване лише за 4 км від місця виявлення скарбу. Про історичну значимість цього села засвідчував ще в 30-х роках минулого століття професор О. Цинкаловський, згадуючи в його околицях давнє укріплене городище та 30 курганів [20,57]. Враховуючи топонімічні особливості в назві с. Любче, про можливість його заснування в прадавні часи, зокрема, в добу Київської Русі, стверджує і професор Г. Бондаренко [6,212].

Як зазначалося, загальна вартість виявленого у цій місцевості скарбу, навіть за умов маловідомого для нас рівня тогочасних товарно - грошових відносин, є значною для пересічного волинянина IX – X століть. Зібрати навіть за століття якоюсь заможною або ж торговою родиною такі цінності можна було лише за умов постійного проживання в добре захищеному поселенні. І лише якась реальна загроза, що виникла після 908 р., змусила

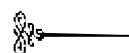
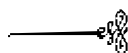

власника коштовностей заховати їх тимчасово, тобто на незначній глибині, за межами городища відомого сьогодні як с. Любче. Цілком можливо, неподалік від нього через наш край проходив один із згадуваних вище торгових шляхів тієї доби. Таку вірогідність висловлював і відомий український археолог М.М. Кучинко [16,15]. Серед інших, ймовірно, і цим шляхом на Волинь та далі вглиб Європи купці доставляли шовк, ювелірні вироби і коштовну посуду, вивозячи звідси хутра, віск, мед та лишаючи тут дефіцитне на Русі срібло у вигляді монет. До речі, і бурштин, поклади якого на історичній Волині відомі здавна, у ті часи цінувався як у Європі так і Азії.

Висновки. Варто наголосити на унікальності виявленого біля с. Доросині скарбу та зокрема, дирхемів, датованих в значному хронологічному спектрі – від 712 до 908 рр. Навіть здійснене початкове його дослідження дає підстави стверджувати про існуючі на історичній Волині у ті далекі часи торгові шляхи, що вели купецькі каравани з Близького Сходу у Центральну та північну Європу. Водночас сам факт виявлення скарбу, і особливо дирхемів, засвідчує про можливість різних форм місцевої, суто волинської торгівлі, а отже діяльність її функціонерів, що вимагала забезпечення порядку та безпеки. Ці ж фактори передбачають існування тут якоїсь владної організації, місцевої грошової системи, обидва існування яких на Волині у VIII – IX ст. досі сприймається сучасною наукою лише теоретично. Тому введення раритетів з скарбу в науковий обіг та продовження досліджень історичних, естетичних, нумізматичних, технологічних, спектральних та інших його аспектів дозволить поглибити наші знання щодо маловідомого періоду минувшини волинського краю.

Джерела та література:

1. Археология СССР / [главн. редкол.: Рыбаков Б.А.. (гл. ред.) и др.]. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1981. – С.255.
2. Археология СССР / [главн. редкол.: Седов В.В. (гл. ред.) и др.]. Восточные славяне в 6 – 13 вв.. – М.: Наука, 1987. – С.281)
3. Археология СССР / [главн. редкол.: Седов В.В. (гл. ред.) и др.]. Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М.: Наука, 1985. – С.390.
4. Археологія Української РСР. Т.3 – К.: Наукова думка, 1975. – 498 с
5. Брайчевський М. Скарби знайдені і не знайдені. – Київ: Наукова думка, 1992. – С.53.
6. Бондаренко В. Історична топоніміка Волинської області. – Луцьк: Надтир'я, 2016. – С.212.
7. Зварич В., Шустер Р. Нумізматичний довідник. – Тернопіль: Державне книжково-журнальне видавництво, 1998. – С.12.
8. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. [головн. редкол.: Тронько П.Т. (гол. ред.) та ін.]. – Київ, 2012. – С. 636.
9. Кучинко М. Давні та середньовічні скарби Волині. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 170 с.
10. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк: Видавництво обл. друкарні, 2005. – 200 с.
11. Кучинко М. Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області / М. Кучинко, З. Кучинко. – Луцьк: Волинські старожитності, 2010. – 278 с.
12. Кучинко М. та ін. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. / М. Кучинко. – Луцьк, 2008. – С. 47.
13. Нариси культури давньої Волині / [упоряд.: Г. Охріменко, С. Локайчук]. – Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2006. – 596 с.
14. Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині – Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2007. – 732 с.
15. Потоцкий И. Древняя История Волинской губернии. – Луцьк: Твердиня, 2012. – С. 66.
16. Пасюк І. Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу. – Луцьк: Твердиня, 2008. – 140 с.
17. Рыбаков Б. Язычество древней Руси. – Москва, София – Гелиос, 2001. – С.144.
18. Стельмашук Г. Давнє вбрання на Волині. – Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2006. – С.22
19. Спасенных А. Литые кресты 14 – 16 веков как свидетели образования Московской Руси. – Москва: Вера, 2016. С.18.
20. Хома Н. Історія держави і права зарубіжних країн. Навч. посібник. – Київ: Каравелла, 2003. – 474 с.
21. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 2. – Вінніпег, Канада: Накладом товариства «Волинь», 1986. – С.57
22. Щелоков А. Увлекательная нумизматика. Факты, легенды, открытия в мире монет. – Москва: ЭКСМО, 2007. – С.286.
23. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь Нумизмата. – М.: Радио и связь, 1982. – С.11
24. Федоров – Давыдов Г. Монеты – свидетели прошлого. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – С.85.
25. Волинський краєзнавчий музей. Фонд групи зберігання нумизматики. Інв. № Н- 345/1/297.

Додатки

Додаток 1.

Додаток 2. Дирхеми зі скарбу

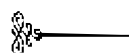
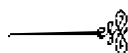
Додаток 9. Дирхеми 8 – 9 ст. з скарбу (аверс): №1 - 794 р., №2 - 779 р., №3-784 р., №4 -807 р., №5 - 769 р., №6 – 820 р., №7 – 826 р., №8 – 794 р., №9 – 761 р.
Фото 2017 року.

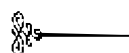
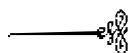
Таблиця окремих характеристик дирхемів з скарбу з с. Доросині

№ монети	Династія, в легенді ім'я халіфа, принца тощо	Рік карбування монети	Місце карбування монети	Вага м-ти. в грамах/ діаметр в сантиметр.	Згадки в легенді монет про регіональних чиновників; особливі категорії монети, інші примітки
1	Абасиди, халіф (Гарун) ар – Рашід	172 р.х 794	обл. Седжестан.	2,8 гр. / 2,5 см	в легенді-про чиновників; рідкісна
2	Абасиди, час халіфів ал Мансура або ал Махді	157 р.х. 779 (?)	м. Абасія	2,6 гр. / 2,6 см.	в легенді - про чиновників; можл. період суперництва халіфа та принца
3	Абасиди, халіф ал Махді	162 р.х. 784	м. Джей	2,9 гр. / 2,8 см	в легенді - про чиновників
4	Абасиди, час халіфа ар Рашіда + ім'я принца ал Аміна	185 р.х 807	м. Мадінат ас Салам	2,9 гр. / 2,5 см.	в легенді - про чиновників
5	Абасиди, халіф ал Мансур	147р.х 769	м. Басра	2,8 гр. / 2,4 см	
6	Абасиди, халіф ал Мамун	198 р.х 820.	м.Самарканд	2,75 гр. / 2,6 см.	в легенді - про чиновників
7	Абасиди, час халіфа ал Мамуна	204р.х. 826	м. Мадінат ас Салам	2,8 гр. / 2,5 см.	
8	Абасиди, час халіфа ар Рашіда	188р.х. 810	м. Мадінат ас Салам	2,9 гр. / 2,4 см.	
9	Абасиди, час халіфа ал Мансура	139р.х. 761	м. Куфа	2,9 гр. / 2,6 см.	
10	Абасиди, халіф ал Махді	162р.х 784	м. Мадінат ас Салам	2,8 гр. / 2,4 см.	
11	Абасиди, час халіфа ал Мамуна	204р.х. 826	м. Самарканд	2,74 гр. / 2,7 см.	
12	Абасиди, час халіфа ар Рашіда	182р.х 804	м. Мадінат ас Салам	2,8 гр. та 2,4 см.	
13	Абасиди, халіф ал Махді	162р.х 784	м. Мадінат ас Салам	2,8 гр. / 2,4 см.	
14	Абасиди, халіф ал	190р.х. 812	м. Ташкент,	2,8 гр. / 2,6	

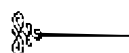
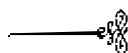

	Мамун		рудник Аш Шаш	см.	
15	Абасиди, час халіфа ал Мансура	138р.х 760	м. Басра	2,8 гр. / 2,5 см	
16	Абасиди, халіф ал Мамун,	197р.х 819	м. Ісфаган	2,84 гр. / 2,5 см.	в легенді - про чиновників
17	Абасиди, час халіфа ар Рашіда	185р.х 807	м. Мухамедія	2,86 гр. / 2,7 см.	в легенді - про чиновників
18	Абасиди, час прот. ал Аміна та ал Мамуна	196р.х. 818	м. Мадінат ас Салам	2,8 гр. / 2,2 см.	
19	Абасиди, халіф ал Махді	163р.х 785	м. Мадінат ас Салам	2,85 гр. / 2,3 см.	
20	Абасиди, час ал Сафаха	134р.х. 756	м. Куфа	2,7 гр. / 2,2 см	
21	Абасіди, халіф ал Махді	158 р.х 780	м. Мухамедія	2,5 гр. / 2,4 см	можливий період міжвладдя
22	Абасіди, халіф ал Махді	162 р.х.784	м. Мадінат ас Салам	2,8 гр. / 2,3 см	
23	Абасіди, халіф ал Мамун	194р.х 816	м. Мухамедія	2,86 гр. / 2,3 см	
24	Абасіди, час халіфів ал Мансура або ал Махді	152 р.х 774	м. Мадінат ас Салам	2,8 гр. / 2,4 см	
25	Абасіди, халіф ал Мамун	186 р.х 808	м. Балх	2,9 гр. / 2,3 см	
26	Абасіди, халіф ал Мамун	186 р.х 808	м. Балх	2,83 гр. / 2,4 см	
27	Абасиди, час халіфа ар Рашіда	192р.х 814	м. Мадінат ас Салам	2,9 гр. / 2,2 см	
28	Абасиди, час халіфа ар Рашіда	180р.х 802	м. Мухамедія	2,9 гр. / 2,3 см	в легенді - про чиновн; рідкісна
29	Абасиди, час халіфа ал Мамуна	198 р.х 820	м. Ісфаган	2,87 гр. / 2,4 см	в легенді - про чиновників
30	Абасиди, халіф ал Мамун	194р.х 816	м. Самарканд	2,8 гр./ 2,6 см	в легенді - про чиновників
31	Абасиди, халіф ал Мансур	152р.х 774	м. Мадінат ас Салам	2,87 гр./ 2,6 см	
32	Омеяди, халіф ал-Хішим	122 р.х 744	м. Васіт	2.8 гр / 2.5см	
33	Абасиди, халіф ал	234р.х 856	обл. Фарс.	3,19 гр./ 2,6	цінна

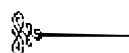
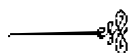

	Мутавакіл		м.Шіраз	см	
34	Абасиди, халіф ал Мутавакіл	235р.х. 857	м. Мадінат ас Салам	2,94 гр / 2,5 см	
35	Абасиди, халіф ал Мамуна	199р.х. 821	м. Басра	2,95 гр / 2,4 см	в легенді - про чиновників.
36	Абасиди, час халіфа ал Мансура	149р.х 771	пров. Арміній	2,84 гр. / 2,6 см	цінна
37	Абасиди, халіф ал Васік	228р.х. 850	м. Ісфаган	2,95 гр / 2,7 см	
38	Омеяди, халіф ал-Валід I	90р.х 712	м. Васіт	2,68 гр / 2,7 см	
39	Омеяди, халіф ал Валід II	125р.х 747	м. Мадінат ас Салам	3,13 гр./ 2,6 см	
40	Абасиди, халіф ал Манді	160р.х. 782	м. Мадінат ас Салам	2,84 гр / 2,6 см	
41	Абасиди, халіф ал Мутавакіл	243р.х. 865	м. Мадінат ас Салам	2,36 гр. / 2,4 см.	
42	Абасиди, час халіфа ал Мамуна	198 р.х 820	м. Ісфаган	2,88 гр. / 2,5 см	в легенді - про чиновн; рідкісна
43	Абасиди, час халіфа ал Мутавакіла	242р.х 864	м. Мерв	2,96 гр. / 2,88 см	цінна
44	Абасиди, халіф ал Мутавакіл	238р.х. 860	обл. Фарс, м.Шіраз	2,85 гр / 2,7 см	цінна
45	Абасиди, халіф ал Масік	231р.х. 853	обл. Фарс, м.Шіраз	2,95 гр. / 2,6 см	
46	Омеяди, халіф ал Валід II	125р.х 747	м. Мадінат ас Салам	2,85 гр. / 2,4 см	
47	Абасиди, час халіфа ар Рашіда	187р.х 809	м. Мухамедія	2,92 гр. / 2,5см	можливий період міжвладдя
48	Абасиди, час халіфа ар Рашіда	187р.х 809	м. Медінат ас Салам	2,93 гр. / 2,4 см	
49	Іспехеди Табаристану, емір (?) Омар	160р.х. 782	обл. Табаристан,	1,9 гр. / 2,2 см.	васали Абасидів
50	Абасиди, час халіфа ал Мансура	147р.х 769	м. Басра	2,8 гр. / 2,3 см	
51	Абасиди, час халіфа ал Мансура	149р.х 771	м. Медінат ас Салам	2,87 гр. / 2,6см	
52	Абасиди, час халіфа ал Мансура + імя принца	148р.х 770	м. Медінат ас Салам	2,9 гр. / 2,6см	

	ал Махді				
53	Абасиди, халіф ал Амін	191 р.х 813	рудник «Баджунайс», Вірменія	2,9 гр. та 2,6 см	рідкісна
54	Абасиди, час халіфа ал Мансура	153р.х 775	м. Медінат ас Салам	2,9 гр. / 2,6 см	
55	Абасиди, час халіфа ал Мансура	без дати 775 (?)	м. Медінат ас Салам	1,0 гр. / 2,5 см	фрагмент
56	Абасиди, час халіфа ал Махді	162 р.х 784	без назви монет. двора	1,2 гр. / 2,5 см	фрагмент
57	Абасиди, с халіф ар Рашід	184р.х 806	м. Зеренж (?), обл. Хорасан	1,5 гр. / 2,5 см	фрагмент, в легенді про чиновників.
58	Омеяди, час халіфа ал Валіда II	122р.х 744(?)	м. Васіт	1,3 гр. / 2,6 см	фрагмент
59	Абасиди, час халіфа ал Мансура	148р.х 770	м. Медінат ас Салам	0,77 гр. / 2,5 см	фрагмент
60	Абасиди, халіф ал Мансур	без дати 775 (?)	м. Медінат ас Салам	1,6 гр. / 2,6 см	фрагмент
61	Абасиди, час халіфа ал Махді	162р.х 784	м. Басра	2,86 гр. / 2,3 см	в легенді про чиновників.
62	Абасиди, халіф ал Мутадід	286р.х 908	без монетн. двору	2,9 гр. / 2,7 см	в легенді про чиновників.
63	Абасиди, час халіфа ал Мансура	139р.х 771	м. Медінат ас Салам	2,3 гр. / 2,2 см	наслідування дирхема (підробка?)
64	Харіджіти північн. Африки	184р.х 806	без монетн двору	1,83 гр. / 2,4 см	
65	Абасиди, час халіфа Мутасіма	241р.х 863	без монетн. двору	2,92 гр / 2,7 см	можливий період міжвладдя
66	Абасиди, час халіфа ал Мансура	158р.х 780	м. Медінат ас Салам	2,8 гр. / 2,4 см	
67	Абасиди, час халіфа Мутасіма	223р.х 845	рудник Аш – Шаш, (Ташкент)	2,93 гр / 2,7 см	
68	Легенда на монеті не читається.				
69	Абасиди, халіф ал Мутавакіл	235р.х. 857	Без мон. двору	3,48 гр. / 2,7 см	
70	Легенда на монеті не читається			3,25 гр. / 2,6 см	

УДК 902.2+338.1(477.82)

Ярослав Шабала**Еволюція аграрного виробництва на Волині в епоху міді та бронзи**

У статті аналізуються ключові напрями та тенденції розвитку аграрного виробництва на Волині в епоху міді та бронзи. Головна увага приділяється характеристиці господарства стародавнього населення краю на основі аналізу археологічних культур окресленого періоду: трипільської, лендельської, волино-люблінської, лійчастого посуду та інших. Простежується еволюція землеробських знарядь та способів обробітку ґрунту, особливості розвитку тваринницької галузі, зміни у сфері суспільних відносин.

Ключові слова: Волинь, мідна доба, епоха бронзи, археологічна культура, знаряддя праці, землеробство, тваринництво.

Шабала Ярослав. Эволюция аграрного производства на Волини в эпоху меди и бронзы. В статье анализируются ключевые направления и тенденции развития аграрного производства на Волини в эпоху меди и бронзы. Главное внимание уделяется характеристике хозяйства древнего населения края на основании анализа археологических культур исследуемого периода: трипольской, лендельской, волино-люблинской, лейчастых сосудов и др. Отслеживается эволюция земледельческих орудий и способов возделывания почвы, особенности развития животноводства, изменения в сфере общественных отношений.

Ключевые слова: Волинь, эпоха меди, эпоха бронзы, археологическая культура, прудия производствa, земледелие, животноводчество.

Syabala Yaroslav. The evolution of agriculture in Volyn in the age of copper and bronze. This article analyzes the main trends and trends in agricultural production in Volyn in the age of copper and bronze. Main attention is paid to the characteristics of ancient farming population of the region based on the analysis of archaeological cultures outlined period: trypil'skoyi, lendel's'koyi, volyno-lyublins'koyi, liychastoho posudu and others. Traces the evolution of agricultural implements and tillage methods, especially the development of the livestock industry, changes in social relations.

Keywords: Volyn, copper age, bronze age archaeological culture, tools, agriculture, animal husbandry.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історичні витоки аграрної історії Волині сягають доби неоліту (6 – 4 тис. до н. е.), коли у наслідок «неолітичної революції» відбувається поступовий перехід від привласнювальних форм господарювання, репрезентованих мисливством, рибальством та збиральництвом, до відтворювальних – землеробства та скотарства. В епоху міді та бронзи ці галузі стали основою аграрної економіки краю. У цьому контексті цей період потребує глибшого дослідження та аналізу як важлива складова аграрної історії Волині.

Мета публікації – на основі вивчення широкого кола історичних джерел визначити суть та зміст аграрних відносин на Волині в Литовсько-руську добу, охарактеризувати соціальні компоненти аграрного сектора та проаналізувати особливості його розвитку.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. Волинь, Волинська земля – назва, якою була означена ще в XI ст.. історична область у басейні південних приток Прип'яті і верхів'ях Західного Бугу у північно-західній частині сучасної України. Її територія розташована у двох фізико-географічних зонах: поліській та лісостеповій і до її складу входять частини двох етнорегіонів – Волині та Полісся. Волинь була заселена ще у часи стародавнього кам'яного віку, приблизно 300 – 200 тисяч років тому. У період середнього та нового кам'яного віків інтенсивність заселення території краю зростає і саме в неоліті на теренах краю з'явилися перші землероби.

Енеоліт – мідний, або мідно-кам'яний вік (IV – III тис. до н.е.) - період подальшого утвердження землеробства та скотарства як провідних галузей економіки. В контексті аграрної історії України і Волині він позначився появою орного землеробства з використанням тяглової сили бика, прирученням коня, винайденням колісного транспорту.

Епоха енеоліту внесла певні характерні особливості у розвиток аграрного виробництва в Україні. Дослідники відзначають, що на її території у цей період виділилося дві господарсько-культурні системи: землеробську лісостепову з осілим способом життя і скотарську степову. На наш погляд варто було б виділити ще одну – Полісся зі змішаною системою господарства, у якій поєдналися привласнювальні та відтворювальні галузі. Енеоліт в Україні у господарсько-культурному аспекті найяскравіше репрезентують пам'ятки Трипільської археологічної культури. Цю культуру відкрив у 1893 р. видатний український археолог В. Хвойка. Її назва

походить від назви с. Трипільля на Київщині, де було виявлено перші пам'ятки. Основними заняттями трипільців були землеробство, скотарство, ремесло. У землеробстві домінувало зерновиробництво (ячмінь, просо, жито, пшениця). Основним знаряддям обробітку ґрунту було рало. Серед знарядь праці траплялися мідні, але домінували кам'яні і крем'яні. Ремесло було представлене керамічним виробництвом, зароджується металургія (виробництво міді). Загалом тип господарства трипільців визначається як землеробсько-скотарський.

Трипільці на теренах сучасної України освоїли найбільш придатні для землеробства території лісостепової зони між Степом та Поліссям. Відносно швидке поширення носіїв Трипільської культури був зумовлений кількома факторами:

- землеробство і скотарство у достатній мірі забезпечило трипільців продовольчими запасами, що зумовило стабільний приріст населення, яке прагнуло освоїти нові території;

- землеробство трипільців було досить примітивним і базувалося на екстенсивній основі. На освоєних ними ділянках урожайність падала вже за кілька років і вони змушені були переходити на нові;

- до просторової міграції носіїв трипільської культури спонукало і те, що вогнепальне землеробство призводило до зменшення площ лісів і обмежувало можливість заняття полюванням і збиральництвом, які були важливими допоміжними господарськими заняттями.

Щодо Волині, то Трипільська культура дійшла сюди на пізньому етапі свого розвитку. Найбільш ранньою культурою доби енеоліту, що презентувала тут розвиток землеробства та скотарства, була Маліцька (друга половина IV - перша третина III тис. до н. е.).

Пам'ятки цієї культури виявлено на території сучасної Волинської (Луцьк, Маяки, Лище, Заріччя, Майдан-Липненський, Башлики) та Рівненської (Листвин, Острів, Зозів, Білів та ін.) областей [5, 47]. Землероби маліцької культури освоїли більш придатні для землеробства південній частини Волині.

Основним заняттям маліцьких племен було землеробство і скотарство. Підтвердженням цьому слугують знахідки на їхніх поселеннях рогових мотик, крем'яних вкладнів до серпів, кам'яних зернотерок та розтирачів. Населення вирощувало пшеницю, ячмінь, горох. Про заняття тваринництвом свідчать знайдені кістки великої та дрібної рогатої худоби, свиней (Ярославичі і Острів на Рівненщині, Лище біля Луцька) [5, 48].

Еволюцію землеробства на Волині окремі дослідники пов'язують також з носіями лендельської культури. Імовірно найраніше лендельські общини з'явилися на Західному Побужжі у середині 4 тис. до н. е. і згодом, рухаючись на схід освоїли межиріччя Стиру та Горині, де прожили до кінця тисячоліття, а можливо й довше [4, 7]. У 2000 р. під час археологічних досліджень в урочищі Шанків Яр біля с. Хрінники Демидівського району Рівненської області було виявлено господарську споруду енеолітичної доби. На дні споруди археологи знайшли уламки великої керамічної посудини, на якій гострим ріжучим предметом було зображено рало – орне знаряддя землеробства. Зображення було досить реалістичним. Завдяки комп'ютерним технологіям знаряддя вдалося реконструювати і перевірити функціонально. З'ясувалося, що головні елементи рала, у том числі й чересло, яке розрізало землю, було виготовлено з дубової деревини. Це знаряддя землеробства відноситься до рубежу IV – III тис. до н. е. і є найдавнішим у Європі. Вивчення цієї пам'ятки у широкому історичному контексті дало підстави для висновку, що орне землеробство на теренах України, зокрема Волині, поширилося на тисячоліття раніше прийнятого в науковому світі часу [4, 9].

Поширенню землеробства і скотарства на Волині в добу енеоліту також сприяли носії волино-люблінської культури (ВЛК), культур лійчастого посуду (КЛП) і кулястих амфор (ККА) і звичайно ж пізньотрипільські племена.

Носії волино-люблінської культури з'явилися на території Волині наприкінці IV тис. до н. е. Із близько 30 пам'яток цієї культури найбільша концентрація спостерігається на території Луцького району Волинської області: Голишів, Баїв, Рованці, Лище, Антонівка, Крупа, Коршів, Сьомаки та ін. [5, 51]. Про заняття населення землеробством і скотарством свідчать виявлені в обмазці стін жител відбитки зерен пшениці-двозернянки, жита, ячменю, та багатий остеологічний матеріал, серед якого трапляються кістки великої і дрібної рогатої худоби, коня і свині. Серед знарядь праці знайдено рогові мотики, вкладні до серпів, зернотерки з розтирачами. Однак крем'яні вкладні до серпів відзначаються значно більшими розмірами. Тобто в дерев'яну чи рогову оправу серпа тепер вставлявся один суцільний крем'яний вкладень, а не кілька. Такі вкладні виявлено у селах Карпилівка Ківерцівського району та Сільце Ковельського району

Волинської області, у смт Клевань Рівненської області. На думку дослідників цей винахід належить населенню ВЛК і свідчить про вдосконалення жнивварських занять такого типу [6, 86-87]. Варто також відзначити, що такі пластини виявлено у Шацькому, Ковельському, Ківерцівському районах Волинської області, що свідчить про поступове просування землеробства у поліську зону в добу енеоліту.

На початку III тис. до н. е. на Волинь приходять племена культури лійчастого посуду (назва від лійкоподібної форми посуду). Їхні пам'ятки розташовані досить компактно переважно в межах Володимир-Волинського (Зимне, Бубнів, Амбуків) та Іваничівського (Лежниця, Литовеж, Бужанка та ін.) районів [5, 54]. Як правило, поселенці займали мисові ділянки берегів річок. Вони будували наземні дерев'яні житла, в середині яких знаходилася глиняна піч та господарська яма-льох для зберігання харчових запасів. У кожному поселенні було від кількох до двох десятків жител.

Основним заняттям населення були землеробство і скотарство. Із зернових вирощували кілька видів пшениць та ячмінь, з бобових – вику, горох та сочевицю, з технічних культур – льон. У тваринництві, як свідчать матеріали із поселення Зимно, домінувала велика рогата худоба (40 %) та свині (30 %) [6, 42]. Як бачимо, новим явищем у землеробстві стало вирощування технічних культур. Очевидно льон почали використовувати як сировину для прядіння й ткацтва, про поширення яких свідчать численні знахідки глиняних прясел та тягарців для ткацьких верстатів на поселеннях КЛП.

Щодо землеробських знарядь, то вони залишалися традиційними і виготовлялися переважно з дерева, рогу і кременю. Прогресивним явищем у техніці обробітку ґрунту носіями культури лійчастого посуду було орне землеробство з використанням дерев'яного рала. Підтвердженням цьому є те, що на території поширення КЛП у Європі виявлено сліди поздовжньої та перехресної оранки. І, хоча дерев'яні знаряддя не збереглися до наших днів, на думку дослідників сліди оранки цілком достатньо для визнання факту орного землеробства [6, 76-77].

Поширенню та утвердженню землеробства і скотарства як самостійних галузей первісної економіки на Волині сприяли також племена трипільської культури - однієї з найрозвиненіших та найчисельніших спільнот Європи мідної доби. Тут вони з'явилися на початку III тис. до н. е. і частково витіснили, а частково асимілювали племена маліцької культури. На Волині виявлено понад 20 трипільських пам'яток: Зимне, Голишів, Кульчин, Буяни, Берестечко у Волинській області, Ярославичі, Острів, Костянець, Онішківці та ін. у Рівненській області [5, 57].

Як правило, трипільці селилися на терасах уздовж заплавлів річок, на високих мисах захищених ярами. Житлово-господарський комплекс поселень складався з наземних жител, господарських приміщень (комор приміщень для утримання худоби), господарських ям.

Основними заняттями трипільців було землеробство і скотарство. Однак в кліматично-ландшафтних умовах Волині традиційний землеробсько-скотарський тип їхнього господарства видозмінюється у бік скотарського зі значною питомою вагою великої рогатої худоби, що засвідчує остеологічний матеріал досліджених поселень. Знаряддя землеробства були традиційними для цієї доби: для обробітку ґрунту використовували дерев'яні рала, мотки з кістки та рогу; урожай зернових збирали серпами з суцільними крем'яними вкладнями, зерно розтирали у кам'яних зернотерках. Основними зерновими культурами були пшениця і ячмінь, з бобових вирощували горох та вику.

Наявність землеробства і скотарства археологічні дослідження підтверджують і у носіїв культури кулястих амфор, які проживали на Волині у другій половині III тис. до н. е. (виявлено близько 30 пам'яток). Їхній господарський уклад був подібним до племен інших археологічних культур, які проживали на теренах Волині у добу енеоліту. Дослідники відзначають у їхньому господарстві високу питому вагу скотарства, особливо активне розведення свиней, які швидко плодилися і росли, були невибагливими до умов утримання та харчів [1, 94].

Таким чином, в епоху енеоліту землеробство та скотарство на Волині поступово утверджуються як провідні галузі господарювання. Однак землеробська галузь була дуже трудомісткою, особливо з огляду на примітивні знаряддя праці. За допомогою експериментальних методів палеоекономічного моделювання дослідники встановили, що для забезпечення продовольчими зерновими запасами однієї сім'ї необхідно було обробляти біля 3 га землі. За допомогою мотики, якщо в обробітку землі приймали участь три особи, за один день можна було обробити 10 – 15 соток поля. Тобто лише підготовка поля під посів займала

кілька тижнів. Збір урожаю серпами з крем'яними вкладнями також займав біля 15 днів. Тому поруч з відтворюючим господарством у господарському житті давніх волинян суттєве місце, особливо в поліських районах, посідали полювання, збиральництво та рибальство.

Основними зрушеннями у господарському житті в Україні в епоху бронзи (II – початок I тис. до н. е.) стали: виробництво бронзи – першого штучного металу, який за механічними властивостями значно переважав мідь і згодом став основним матеріалом для виготовлення знарядь праці, зброї, прикрас; виокремлення в окрему галузь металургійного виробництва; подальший розвиток землеробства і скотарства і утвердження їх домінуючої ролі в економіці; завершення першого великого поділу праці – скотарство відокремилось від землеробства. Проте слід зауважити, що вироби з бронзи не змогли повністю замінити крем'яні знаряддя і упродовж всієї епохи вони використовувалися поруч з бронзовими. У цей час на території України склалося кілька господарсько-культурних зон: Степ, Лісостеп та Полісся. У Степу домінувало скотарство, а в Лісостепу і на Поліссі переважало землеробство. В українському Степу у добу бронзи були поширені ямна, катакомбна, зрубна та інші археологічні культури, у Лісостепу та на Поліссі – тшинецько-комарівська, білогородська, бондарихінська та ін. Волинь епохи бронзи в господарському аспекті найяскравіше репрезентують пам'ятки городоцько-здовбицької, стжижовської, тшинецької і комарівської культур.

В епоху бронзи на широких просторах Південної і Центрально-Східної Європи мешкали племена культур шнурової кераміки (названа за типом орнаменту на глиняному посуді, відтискуваного плетеним шнуром). Найбільш ранні пам'ятки цієї доби на Волині представлені одним із локальних варіантів цих культур – городоцько-здовбицькою культурою (назва походить від сіл Городок і Здовбиця на Рівненщині, де виявлені пам'ятки цієї культури). На теренах Волині нині відомі понад 100 пам'яток цієї культури: Полонка, Гірка Полонка, Луцьк, Володимир-Волинський, Ветли, Любешів та ін. у Волинській обл., Городок, Здовбиця, Березне, Млинів, Острожець та ін. – у Рівненській [5, 66]. Пам'ятки городоцько-здовбицької культури на Волині датуються останньою чвертю III – першою третиною II тис. до н. е.

Поселення розташовувалися, як правило, на високих річкових берегах, у поліських районах на берегах озер і на піщаних дюнах. Основними типами жител були чотирикутні, або овалоподібні землянки та напівземлянки і наземні житла з вогнищами всередині. Серед основних занять – землеробство та скотарство, причому в поліських регіонах скотарство було домінуючим.

Подібним був життєвий та господарський уклад населення стжижовської культури (від назви с. Стжижув у південно-східній Польщі), яке проживало на Волині у XVIII – XVI ст. до н. е. Їхні поселення розташовувалися на мисах та південних схилах берегів річок, на островах посеред боліт у поліській зоні. Нині виявлено понад 70 поселень цієї культури (Торчин, Коршів, Лище та ін. у Волинській обл., Зозів, Озлів, Млинів та ін. у Рівненській) [5, 69].

Поселення племен стжижовської культури характерні більш тривалою осілістю. Під час їх дослідження виявлено традиційний сільськогосподарські знаряддя: крем'яні серпи ножеподібної форми, зернотерки, крем'яні сокири для розчищення ділянок під землеробство. Багатий остеологічний матеріал свідчить про високу питому вагу скотарства. Серед свійських тварин домінувала велика рогата худоба, а також свині і коні. Розведення свиней давало можливість забезпечити людей м'ясною їжею, корів переважно тримали для забезпечення молочною продукцією. Про це опосередковано свідчить збільшення кількості молочного посуду – кухлів, амфор та черпаків.

Імовірно люди жили невеликими общинами, які склалися з кількох сімей. Окремі члени общини доглядали за худобою, випасали її на віддалених пасовиськах, оскільки ближні використовували для заготівлі сіна. Стадо не могло бути чисельним, бо для його утримання зимою потрібно багато сіна, а заготовити його багато за допомогою крем'яних серпів було неможливо. Основна частина общини залишалася на поселенні і займалася землеробством, ремеслами, доглядала господарство.

Від середини II тис. до н. е. упродовж кількох століть на території Волині проживали племена тшинецько-комарівської спільноти (тшинецька культура від назви польського села Тшинець, комарівська – від села Комарів на Івано-Франківщині). Вони розселилися більш рівномірно як у лісостеповій частині краю, так і на Поліссі. Нині відомі біля ста їхніх поселень.

Їхні поселення займають більшу територію (від 0,5 до 1,5 га), житла стають просторішими, іноді двокамерними, навколо них споруджували господарські приміщення, курені та повітки

для худоби. Землеробство і скотарство було основою господарювання племен тшинецької та комарівської культури, про що свідчить знайдений на поселеннях рільничий інвентар та багатий остеологічний матеріал. Оскільки ці культури були поширені у період середнього бронзового віку, у побут населення все більше входять вироби з бронзи. Однак серед них домінує зброя (кинджали, бойові сокири, вістря списів тощо), браслети, шпильки, фібули. Знаряддя праці і надалі виготовляли з дерева, кістки, рогу і кременю. Щодо землеробства, то на думку дослідників у південних районах воно було орним, а у поліських – підсічно-вогневим [5, 76]. Як і у населення попередніх культур бронзового віку, важливе місце у господарському житті посідали полювання, рибальство та збиральництво.

Слід зауважити, що господарська діяльність стародавнього населення Волині в епоху міді та бронзи, у тому числі розвиток землеробства і скотарства досліджені недостатньо. Однак матеріали археологічних досліджень пам'яток цього періоду дають можливість сформулювати уявлення про певні зрушення в аграрній сфері.

Насамперед варто відзначити те, що на зміну мотичному землеробству поступово приходять орне з використанням дерев'яного рала і тяглової сили (бика, вола, можливо коня.). На Волині основною тягловою силою були бики, або воли, оскільки серед остеологічних залишків на поселеннях епох міді та бронзи кістки ВРХ становлять біля 50 %, а кістки коня трапляються значно рідше. Що стосується Полісся, то навіть у період пізньої бронзи коней було дуже мало і вони не відігравали помітної ролі в господарстві цього регіону [3, 30]. Окрім того, аналіз залишків кісток коня свідчить, що у давню добу у лісостеповій зоні переважну більшість становили малорослі коні, а у лісовій переважали дрібні, які були мало придатними для запрягу. На думку окремих дослідників початок використанню коня як тяглової сили на теренах України започаткували племена Черняхівської культури (кінець II – перша половина Vст. до н. е.) [3, 35].

Серед зернових культур, які вирощували на Волині у той час найпоширенішими були півчасті пшениці (одозернянка, двозернянка та спельта), і ячмінь. Пшениця одозернянка переважно сіялася як ярова культура, хоча відомі й озимі форми. Двозернянка і ячмінь вирощувалися лише як ярові культури. Пшеницю двозернянку висівали невимолоченими колосками і за допомогою сохи загортали їх на невелику глибину [6, 54]. Головними бобовими культурами, які вирощували давні землероби Волині були горох та вика.

Попри те, що мідний і бронзовий вік репрезентують добу металів, землеробські знаряддя виготовляли з дерева, рогу, кістки та кременю. Серед них досить помітною є еволюція жнивварських знарядь у напрямку зміни робочої частини серпа: замість кількох крем'яних пластинок її замінює монолітний крем'яний вкладень. У цей час в регіоні набули поширення так звані серпи волинського типу. Вони виготовлялися з місцевого високоякісного кременю і мали відносно великі розміри: 18 – 20 см завдовжки і 4 – 7 см завширшки. Такі серпи виявлено під час розкопок поселень біля Хрінників, Торчина, Дубно, Крухинич та ін. [6, 100]. Під час жатви їхня продуктивність була лише у півтора рази нижчою від металевих. Крем'яні вироби, у тому числі й серпи з кременю, який видобували у копальнях городоцько-здовбицької і стжижовської культур, були поширені навіть далеко за межами Волині: від Вісли на заході до Дону на сході [2, 104]. Це свідчить з одного боку про наявність міжплеменного обміну, а з іншого - про зростаючий на них попит, викликаний подальшим ростом ролі зерновиробництва та утвердженням землеробства як самостійної галузі аграрної економіки.

Зерно подрібнювали у кам'яних зернотерках каменями-розтирачами. У бронзовому віці з'являються зернотерки з дворучними курантами. Вони були значно продуктивнішими. За результатами експериментальних досліджень було з'ясовано, що звичайним розтирачем жінка за одну годину могла розтерти 500 г зерна, а за допомогою дворучних курантів – до 5 кг.

Висновки. Таким чином, в епоху міді та бронзи на Волині утверджується поступово землеробсько-скотарський характер господарства, при цьому спостерігається стійка тенденція до посилення ролі скотарства. Цьому сприяли природно-кліматичні умови регіону. Окрім того скотарство забезпечувало населення не лише м'ясом і молоком, а й тягловою силою, сировиною для виготовлення знарядь праці та предметів побуту, давало матеріал для виготовлення взуття й одягу, для прядіння й ткацтва.

Проаналізувавши динаміку заселення Волині племенами різних археологічних культур в епоху міді та бронзи, стає очевидним збільшення густоти населення, розширення площ залучених до господарського обігу земель, зростають самі поселення, утворюючи цілі житлово-

господарські комплекси. Ведучи відтворювальне господарство, тодішні мешканці Волині не збиралися відмовлятися від того, що давала їм у готовому вигляді багата природа: збиральництво, полювання й рибальство становили невід'ємну частину їхнього побуту.

Джерела та література

1. Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. Серія «Україна крізь віки»: В 15-ти томах. – Т. 1 – К. : Альтернативи, 1998. – 335 с.
2. Винокур І. С., Телєгін Д. Я. Археологія України. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Видання друге, доповнене і перероблене. – Тернопіль : Навчальна книга - Богдан, 2008. – 480 с.
3. Глушко М. С. Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема). – Львів : Львівський нац. ун – т ім. Івана Франка, 2003. – 448 с.
4. Козак Д., Прищепа Б., Шкоропад В. Давні землероби на Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – К. : ПП «КОРВІН ПРЕС», 2004. – 300 с.
5. Кучинко М. М. Археологія Волині. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2005. – 202 с.
6. Пашкевич Г. О., Охріменко Г. В. Розвиток землеробства на території Волині (VI – II тис. до н. е.). – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 364 с.

УДК 398.32:615.89(477.42)

Алла Дмитренко

Традиційні звичаєві норми, повір'я та народні знання, приурочені до збирання грибів на Волинському Поліссі (за польовими матеріалами)

У статті на основі польових матеріалів, зібраних у Камінь-Каширському та Ратнівському районах Волинської області, висвітлено систему звичаєвих норм, світоглядних уявлень та раціональних знань, що супроводжували збирання грибів на Поліссі. З'ясовано особливості прогнозування урожаю грибів за різними групами примет та довгострокові прогнози погоди за грибами; висвітлено примети, за якими визначали початок грибного сезону; проаналізований звичай збирання грибів переважно поодинокі та традиція уникання зустрічей з іншими грибниками; обґрунтовано заборону ходити по гриби на Воздвиження та інші свята. У тексті наводяться польові матеріали, що ілюструють основні положення статті.

Ключові слова : Волинське Полісся, традиційно-побутова культура, збиральництво, збирання грибів, звичаї, світоглядні уявлення, народні знання, народний календар.

Дмитренко А. Традиционные обычаи, поверья и народные знания, приуроченные к собиранию грибов на Волынском Полесье (за полевыми материалами). В статье на основе полевых материалов, собранных в Камень-Каширском и Ратновском районах Волынской области, освещено систему норм, мировоззренческих представлений и рациональных знаний, сопровождающих сбор грибов на Полесье. Выявлены особенности прогнозирования урожая грибов по различным группам примет и долгосрочные прогнозы погоды за грибами; освещены приметы, по которым определяли начало грибного сезона; проанализированы обычаи сбора грибов в одиночку и традиция избегания встреч с другими грибниками; обоснованно запрет ходить по грибы на Воздвижение и другие праздники. В тексте приводятся полевые материалы, иллюстрирующие основные положения статьи.

Ключевые слова: Волынское Полесье, традиционно-бытовая культура, собирательство, сбор грибов, обычаи, мировоззренческие представления, народные знания, народный календарь.

Dmytrenko A. Traditional customary norms, beliefs and folk knowledge, confined to the collection of mushrooms in the Volyn Polissia (based on field materials). Based on field materials collected in Kamin-Kashyrskyi and Ratnivskyi districts of the Volyn region, the system of customary norms, ideological notions and rational knowledge accompanying the collection of mushrooms in Polissya is analyzed in this article. The features of mushroom crop prediction due to different omen groups and long-term weather forecasts according to mushrooms were determined. It was illustrated the signs, that determined the beginning of the mushroom season. The custom of collecting mushrooms mostly individually and the tradition of avoiding meeting with other mushroom pickers is analyzed. The ban on the mushroom picking on the Exaltation and other holidays is justified. The text provides field materials illustrating the main provisions of the article.

Key words: Volyn Polissia, traditionally-domestic culture, gathering, gathering of mushrooms, customs, world-view representations, folk knowledge, folk calendar.

Постановка наукової проблеми, її значення. Збирання грибів — одна з основних форм збиральництва, що зародилась у давні часи. На думку вчених, вже неолітичне населення Полісся урізноманітнювало свій харчовий раціон за рахунок збирання грибів [17, с. 120-121]. У ХХ столітті збирання грибів перетворилось в основному в аматорське заняття, тобто у форму відпочинку, продовжуючи забезпечувати населення додатковими продуктами харчування. В останні десятиліття збирання грибів поступово стає ще й одним з складових елементів сучасної святково-обрядової культури і зеленого туризму. Наприклад, фестиваль “Свято грибів”, започаткований у Ворохті, який має на меті не тільки ознайомлення з традиціями грибництва, але й популяризацію природних, культурних та історичних пам'яток краю [13]. У Томській області Росії з 2014 року проводиться “Свято гриба” [2; 20], у Санкт-Петербурзі — фестиваль “Грибів і ягід” [1]. Власники об'єктів зеленого туризму все частіше включають до своїх послуг такі напрямки, як ознайомлення із народними традиціями та збирання грибів [3; 19]. У зв'язку з вищесказаним, вивчення різноманітних проблем, пов'язаних із збиранням грибів, є актуальним. Дослідження звичаєво-обрядових норм, пов'язаних із збиранням грибів, має важливу роль і при з'ясуванні проблем традиційного світогляду та ін.

Аналіз досліджень проблеми. Звичаї та обряди, пов'язані із збиранням грибів — одна з найменш досліджених проблем традиційної культури українців. Лише окремі автори частково торкалися цих аспектів збиральництва. О. Афанасьєв відзначив поширення у слов'ян вірувань у “долю” (щастя) при збиранні грибів, а також наявність традиції спостерігати за яскравістю зірок у період різдвяно-новорічних свят з метою передбачення урожаю ягід, грибів, тощо [7-8]. Проблеми передбачення урожаю грибів за небесними світилами піднімали і дослідники народних знань поліщуків [24]. В. Прус, досліджуючи традиційні назви грибів на Поліссі, звернула увагу і на окремі звичаї та повір'я, що супроводжували різні етапи праці грибника: вихід до лісу, зустріч з іншими грибниками, перший гриб та ін. [22]. Різноманітні вірування та прогнози, пов'язані із грибами, поширені і в інших лісових районах України [9; 12; 18].

Джерельну базу дослідження склали польові матеріали автора, зібрані в ході краєзнавчої практики [7] та історико-етнографічних експедицій до Камінь-Каширського та Ратнівського районів, проведених кафедрою документознавства та музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Стобихва-2010, Ратне-2011, Камінь-Каширський-2014) [4-6] та Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (липень-серпень 2012 р.) [15].

Мета: на основі польових етнографічних матеріалів проаналізувати систему звичаєвих норм, світоглядних уявлень та раціональних знань, що супроводжували збирання грибів на Волинському Поліссі.

Завдання: з'ясувати особливості прогнозування урожаю грибів за різними групами прикмет та довгострокові прогнози погоди за грибами; висвітлити прикмети, за якими визначали початок грибного сезону; проаналізувати звичай збирання грибів переважно поодиночі та традиції уникання зустрічей з іншими грибниками; обґрунтувати заборону ходити по гриби на Воздвиження та інші свята.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Важливим культуротворчий потенціал має природо-географічний фактор, завдяки якому формуються всі культурні форми того чи іншого етносу. Наявність на Поліссі великої кількості лісів сприяла творенню великого етнокультурного комплексу, що базувався на збиранні ягід, грибів, трав, їх переробці, споживанню, а також цілого комплексу звичаїв та світоглядних вірувань, пов'язаних з вищеназваними процесами.

Польові матеріали свідчать, що найкраще збереженими є звичаї прогнозування грибів від урожаю яких залежав традиційний харчовий раціон мешканців Полісся. Найбільш давніми є прикмети, побудовані на довготривалих спостереженнях за комахами, розвитком і урожаєм певних рослин (в т. ч. й самих грибів) та різними природними явищами.

У с. Сошичне стежили за швидкістю розпускання листя, від чого залежала кількість хрущів і робили прогнози – багато хрущів – багато грибів: *«Якщо навесні пуца розпакується, то буде, лесте робиться, значить, жуке, теї, хрущі летаяються. Якщо є багато, значить будуть грибе»* [15, од. зб. D9S1]; *«як хрущів багато навесні, то буде грибив багато. А як нема багато, і грибив нема!»* [15, од. зб. D9S2].

Подокуди дивились на урожай ліщинових горіхів. У Хотешів вважають, що коли на ліщині багато горіхів – грибів буде мало: *«Якось знахореть, що [...] орихув багато [...], то грибив не*

буде [...] Мало» [15, од. зб. D10S3]. У с. Велимче, навпаки, вірять, що добрий урожай горіхів, то й гриби вродять: «як горихув багато, то буде грибив багато!» [15, од. зб. D6S2]. У с. Межисить дивляться і на урожай волоських горіхів: «як багато горіхов [...], волоських [...], значить буде [...] грибний рік» [5, од. зб. D6S2].

У Велимчі, в результаті спостереження за природою, урожай грибів прогнозували ще й за цвітінням поширеного на Поліссі вересу: «Бо то знов за шо казали? Як вельми верос цвите. То то вже будуть тоже грибив багато» [15, од. зб. D6S2] і за кількістю жолудів на дубах: «То багато жолудюв. Ну, кажуть, може то вже буде [...] Багато грибів» [15, од. зб. D6S1].

У с. Хотешів урожай грибів прогнозують за станом перших грибів поточного року. Якщо перші гриби не червиві – грибний рік, червиві в корінні – грибів не буде: «якшо появилися грибе і не червеви, будуть росте. А як тико червевий в кореньови – всьо. Не будуть. Росте не будуть» [15, од. зб. D10S3].

Окремі інформатори знають, що та чи інша фаза місяця також по-різному впливає на ріст грибів. Зокрема, вони не ростуть на «настаттє» (так називають період, коли немає місяця – ні старого, ні молодого): «на настаттє даже й грибе не ростуть» [15, од. зб. D5S1]. Окремі респонденти все ж вважають, що «настаттє» - найкращий період для грибів [15, од. зб. D10S3]. Особливо, коли в цей період піде дощ: «Як піде дощ на настаттє, то то вже точно будуть грибе» [15, од. зб. D9S3]. Добре гриби ростуть під повню: «Під повню особливо білі гриби» [4, од. зб. D6S2]; «На повню [...] грибе тоді» [15, од. зб. D9S3].

Але найбільше на урожай грибів впливають погодні умови. В період засухи гриби не родять: «Нема дощу, то й нема грибив» [15, од. зб. D9S2]; «То завісім од погоди. Ото, значить, зара в нас суша. Нема дощів – і не буде грибив, низащо не буде» [15, од. зб. D10S3]. І літній, і осінній грибні сезони розпочинаються з дощів: «якшо дощі йдуть, то й грибе є. А дощів нема – і грибив нема» [15, од. зб. D5S1]; «Дощ пройде – то й гриби будуть. Аби дощ пошов» [6, од. зб. D13S1]. Але для доброго росту грибів потрібно щоб пройшло кілька дощів (один-два дні) аби земля отримала достатньо вологи: «Дощ піде – оден, потом другий і начнуть росте грибе [...]. «Шоб змочев землю. Шоб вемочив землю харашо [...], восемдесят процентов влажності треба для грибив» [15, од. зб. D10S3]. Ознакою початку грибного сезону є паруюча земля: «Кажуть, пар йде з вечора» [5, од. зб. D4S1]; «парує, туман стоїть, то вже ж ясно, шо вже гриби ростуть» [5, од. зб. D3S2]. Разом з тим, потрібно брати до уваги й особливості тієї чи іншої місцевості. Якщо по лісі є болотця, де практично впродовж всього літа тримається волога, то навіть в період засухи там будуть викидатися гриби [15, од. зб. D10S3].

Найбільш поширені прогнози, пов'язані із спостереженням за зорями. Саме їх велика кількість та яскравий блиск свідчать про урожай не тільки грибів, а й ягід, бджіл, зернових культур, овець та ін. [8, с. 193]. Але спостереження за зірками велось лише в певні дні народного календаря, що припадали на період різдвяно-новорічних свят. В окремих селах спостереження велось лише перед Різдвам, в інших — напередодні Нового року.

Першою кульмінаційною точкою є Різдвяний Святвечір (перша Коляда). У багатьох селах вірили, що яскраве зоряне небо ввечері і в ніч напередодні Різдва віщує добрий урожай грибів на наступний рік: «То все кажуть, на Коляду. Як є [...] зори, то буде гриб. Грибней. А як нема зорек, то не будуть грибе» [15, од. зб. D10S3]; «То я знаю, шо ця, перша Коляда [...]. Як сідаєш їсти, якшо зоряна, то в цьому році буде багато грибів, а як зір нема – грибив не буде» [15, од. зб. D4S3]. Якщо ж на Першу Коляду похмуро — грибів буде мало: «На Різдва, якшо зорей багато є, то кажуть, будуть грибе росте [...]. Хмурно – всьо [...]. Ну, може, вони будуть! Як? Прокидатися, но масово не» [15, од. зб. D5S1]. У с. Стобихва зафіксовані локальні особливості звичаю. Там дивилися не тільки на кількість і яскравість зір у різдвяну ніч, а й на те, в якій стороні їх більше — саме там найкраще ростимуть гриби: «Якшо то на Святвечір на небі багато зірок і в якій стороні. То в тій стороні буде багато грибів» [4, од. зб. D6S2]. Такий звичай зафіксований і в інших районах Полісся [11; 24, с. 164].

У Великому Обзирі, Пнівному, Олениному за зоряним небом спостерігали на Щедруху — вечір напередодні Старого Нового року: «Колесь так казали. Якшо на Новий год є зорі, уночі, на Старий Новий год..., на Щедруху. Да. Як є зорі, то будуть грибе. А як мало зір, то мало буде грибив» [16, од. зб. D7S1]; «То виходять зори дивляться, чи багато зорей є. Чи будуть грибе, чи не будуть» [15, од. зб. D3S2]; «То тико, як на Новий год, то так кажуть. Шо як на неби багацько зірок, то будуть багацько грибив» [15, од. зб. D11S3]; «Як на Новей рік вейдем надвір і багацько зірок, значиця, то багацько буде грибив. Болєє того, як буде ясний Новей рік,

Щедруха, як ме кажемо. Ото буде врожай на грибе» [15, од. зб. D11S1]. У с. Стобихва відома традиція спостерігати зап зоряним небом як на Коляду [4, од. зб. D6S2], так і на Щедруху: *«На Щедруху, як багато зірок на небі, то кажуть, що буде багато грибів»* [4, од. зб. D4S1].

Окремі респонденти стверджували, що така прикмета стосується лише урожаю грибів: *«Тікі про грибе то казали, а про ягоди то так, ніколи ме»* [15, од. зб. D11S1]; *«На ягоди то я не знаю. Не. На грибе, на грибе. Казали, о, зирно на Щедруху, гриби веростуть! Так казали»* [4, од. зб. D4S1]. Інші ж наголошували, що так прогнозували тільки урожай ягід: *«На которусь Коляду, як зірно, то буде врожай на ягоди»* [15, од. зб. D9S2]. У с. Видричі за зорями спостерігали на Водяну Коляду, передбачаючи лише урожай ягід: *«Ну, обично ж так виходять, девляться ж, перед Водянею Колядою [...]. Все воно на зори про ягоди. На грибе я не знаю»* [15, од. зб. D4S1].

Ряд респондентів наголошували, що прогнози на урожай грибів по зорях робили колись старші люди, а теперішні вже цього не знають: *«І ме вже не понимали і наши бабе, й діде, і прадіди»* [15, од. зб. D11S1]; *«Ну, тіво, старей люде, то воне, більш-менш знали, по чомусь там придивлялися. Ну, а по чому, то я вже не можу вам сказати. Але оприділяли, що будуть грибе. І коле, якою порою. Чи значала будуть ліпши, а посла хужи, чи як воне»* [15, од. зб. D13S1]; *«То тико мий дід колесь, то дивевся вин на зорі. Він понимав по зорях [...] Знав дешо»* [15, од. зб. D13S2].

Лише у с. Самари записана інформація про прогнозування урожаю грибів на Масницю (Сирний тиждень), що передує Великому посту. Але спостерігали не за зоряним небом, а за опадами впродовж тижня: *«Як на Масницю йде дощ, сніг, то будут гриби. А як нема на Масниці снігу чи там дощу, то й грибів не буде. Так у нас говорять»* [5, од. зб. D4S3].

В окремих селах збереглися звичаї прогнозування погоди за урожаем грибів. У с. Стобихва вважають, що коли *«навесні появляться маслюкє, то значить буде літо дощане. Якщо немає маслюків, значить буде посушливе»* [4, од. зб. D6S2]. Часто за грибами визначають якою буде зима. Великий урожай грибів — морозна зима: *«Якщо гриби ростуть – значить сурова зима буде»* [5, од. зб. D4S1]. Названа прикмета відома в Карпатах та інших регіонах України [12, с. 18; 14, с. 264]. Однак, в українців є й протилежні прогнози: *«Горіхів багато, а грибів мало – зима сніжна і сувора»* [21], або ж, великий урожай грибів — на довгі затяжні дощі [23; 25].

У досліджуваних селах збереглися окремі прикмети, за якими визначають початок грибного сезону. Наприклад, у ряді сіл вважають, що перші гриби в лісі виростають тоді, коли на випасах з'являються гриби «брусняки» («порхавки»): *Якщо брусняки є, йде в ліс, грибе вже найдеш»* [15, од. зб. D4S3]; *«От, як ростуть теї біленьки таке, ну, по лугах [...], порхавке. Ото вже і грибе должни росте»* [15, од. зб. D9S3]. Перші весняні гриби, за часом появи, називають «майовіє», «майські», «юрійові» [4, од. зб. D4S1; 5, од. зб. D4S1]. Осінній грибний період припадає на час копання картоплі: *«Тоді в нас грибе ростуть, коле в нас саме картоплю копають»* [15, од. зб. D4S3]; *«Осинню [...] Як картошку копають»* [15, од. зб. D2S1].

Зібрана інформація про звичаї, пов'язані із збиранням грибів. Зокрема, до лісу слід іти рано-вранці і бажано поодинці, не гуртами, або ж своєю сім'єю (з дружиною, дітьми): *«Ой! По одному лучче!»* [15, од. зб. D3S1]; *«Там людей повно. Їх на кожному, де не повернешся. Але стараєшся, якби самому ходети»* [15, од. зб. D11S2]; Мотивація звичаю різноманітна.

1. Одні вважають, що, на відміну від ягід, яких на одному місці багато, грибів порівняно мало: *«Поодіночку, каншино, кожен старається [...] Ну як же? Ягід загато є на одному місци. А грибив, може, десіть-двадцать»* [15, од. зб. D11S2]. Тому, щоб більше набрати, гуртом не ходили: *«По грибе мусиш ходети, чи оден, чи з симнею, те. Бо з гуртом грибив не набереш»* [15, од. зб. D1S1]; *«Якщо гуртом ідеши – не найдеш грибив! А якщо сам підиши, пуд ту сосну, де ти знаєши, де вони ростуть. Раз, раз, раз, – там пособирав і найшов, і всьо!»* [15, од. зб. D5S1].

2. Інші відзначають, що гриби краще збирати поодинці, щоб не викликати заздрощів тих, хто менш успішний у цій справі: *«По одному. А де ж вдвох? Єслі вдвох ідем, те найшов, а я не, то вже начинаю сердитися»* [15, од. зб. D12S1].

3. Найчастіше грибники не бажають розкривати свої місця, адже: *«Шоб ніхто місця, шоб того ніхто не знав. Да. В кожного своє місце грибне»* [15, од. зб. D4S1]. Респондент із с. Бузаки пригадував як він в лісі втікав від своєї сусідки, щоб назбирати грибів і не виказати місць: *«По гриби один! Як я покажу своє місце? Колесь я, вже їх нема, сусідув моїх, Маня Яришеха, як то за мною. Я з нею так пушов, якось так повезло. Пушов, пушов і різко назад, з ліса [...]. Я раз і другій перейшов у бик, забрався й пушов»* [15, од. зб. D4S3].

За повір'ям, якщо хтось забере гриби з місця іншого грибника, то вони там більше не ростимуть, а якщо й виростуть, то червиві [7, с. 1158а, 1159].

При зустрічі в лісі з іншими грибниками в одних випадках здоровались і йшли далі — кожен своєю дорогою. Іноді на хвилинку зупинялись [15, од. зб. D3S1; D12S1]. Але в більшості випадків уникали зустрічі, щоб не виказати свої місця: *«Просто уникаєм у лісі. Правильно. І я такє робев не раз. Отходимо от того місця, де гриби ме шукаємо. Шоб він не бачив де»* [15, од. зб. D4S3]; *«У нас такє грибнике є, такє жинке. Шо [...] вона втикає одне од другого [...]. Такє є грибнике, шо воне дуже грибнике! Настоящи!»* [15, од. зб. D5S1]. Інші, не бажаючи показувати зібрані гриби, також відходили в бік: *«Уже зустрічаєш, якщо побачиш тамо, то таки обходиш. Да, обходиш стороною, шоб за тобою не йшов і не бачив, скіко ти набрав»* [15, од. зб. D4S1].

Збереглись окремі вірування про те, що слід робити аби добре збирати гриби. У с. Стобихва вважали, що для цього не можна спати у Великодню ніч: *«То на Всеношну не можна спати. То вже як не спиш, то гриби обов'язково будеш шукати. Проснав – всьо»*. Тому дітям говорили: *«Не спіте, дітки, на Паску, то будете гриби брати»* [4, од. зб. D4S3].

Не можна було залишати після себе „сліду” – переривати землю, руйнувати грибницю тощо. Гриба акуратно підрізували ножем або викручували, а грибницю загортали – хай родить і далі [16].

На Камінь-Каширщині та Ратнівщині, як і в інших регіонах Полісся, побутує заборона ходити в ліс на Здвиження (27.09), обумовлена тим, що того дня вужі збираються до купи (виходять грітися): *«Колесь моя мате ходела, то казала більш ніколи не піду. Чесного Христа, то вужі всі виходять грітися»* [15, од. зб. D2S1]. А. Тарасюк із с. Оленине розповіла як її дід пішов по гриби на Чесного, а повернувшись додому наказав нікому не ходити в це свято до лісу, ліг і помер: *«А мій дід був, меї матера батько... Пушов по грибе, росле. То прийшов, то сказав: Дітки! Приказуйте всім... Шоб більш у ліс не йшле. У сьой день, шоб у ліс не йшле. От вин як уже лег, то й вмер»* [15, од. зб. D7S1].

В окремих селах пам'ятають про мотивацію заборони на збирання грибів на Чесного Хреста. Так, у с. Великий Обзир вважають, що вужі в цей день, перш, ніж піти «на своє місце», торкаються до кожної рослини і тому їх не можна збирати: *«Вин іде і кожду рослену, кожне шо є такє [...], наприклад, гриба, чи маслюка, чи шо, ну, шо в ліси росте, вин мусить [...] до його доторкнутися. Кажуть, його не мона брати»* [15, од. зб. D11S1]. У с. Волиця поширене вірування, що *«на Чосного вужі з грибами цілються»* і саме тому їх не можна збирати [15, од. зб. D3S1].

У с. Річиця вірять, що вужі збираються на Покрову. А ходити по гриби не можна у будь-яке свято [15, од. зб. D13S2]

У с. Видерта і Хотешів забороняють ходити до лісу ходити на Сплення (Успіння Божої Матері, 28.08). У Видерті вважають, що тоді *«Оціє гаді вилазять на дерева, шоб їм почути дзвони церковни... Ото, якей вуж почув, ну, чи гадюка там, почули дзвони, та Perezимувала. А яке не почуло, то вже є глухе, все воно не Perezимує [...]. Не можна йте в ліс»* [15, од. зб. D4S1]. У Хотешові розповіли, як дід збирав на Успіння гриби і всі вони трусились: *«Коле я побачив гриба, нагнувся брати його, руку протягнув, вин затресся, міні [...] подумалось, шо то так в очох. Показалось. Не! Забрав і в кошик, от. Потом прийшов, за корчем другий, – другого протягнув – затресся. Я його знов забрав і в кошик. Ну, вобшем вин подумав, ну, й там на яку ломачку наступев, там пуднялося, там десь там поворушелось. Потом третього – і третій заворушевсья. Вин то його забрав, вин більш не став шукати»*. На думку респондента, так Бог давав зрозуміти, що не слід цього робити у свято: *«так йому Бог показав, що значить не положано [...]. Треба йте в церкву [...]. В празнікі, значить, шоб служев тому святому, от, которий празнік там предназначений [...]. А не занімається своїми ділами»* [15, од. зб. D10S4].

Окремі респонденти вважають, що не можна ходити до лісу в неділю, бо то «найбільше свято, кажуть». М. Пилипчук із с. Пнівне пригадала, як вона в молоді роки набрала в неділю багато грибів і лягла спати, то їй приснилась пані в білому вбранні, яка почала душити її за горло і питати, чи піде вона ще в неділю по гриби. Респондент робить припущення, що то *«Божя Мати, мусить то, приходила. О, Господі! То я навкляк поклялась, шо я в неділю не піду вже по гриби!»* [15, од. зб. D3S2].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. На основі аналізу джерел бачимо, що збирання ягід акумулювало в собі величезний пласт етнокультурного досвіду населення

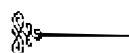
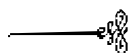

Волинського Полісся. З'ясовано, що значне поширення мало прогнозування урожаю грибів за кількома групами прикмет: за рослинами (швидкість розпускання листя на деревах, урожай грибів, цвітіння вересу) в т. ч. й за першими в сезоні грибами; за комахами (хрущі); погодними умовами (дощ, туман, сніг); небесними світилами (фази місяця, зорі). Важливу роль у прогнозах відіграє їх приуроченість до певних дат народного календаря. За урожаем самих грибів робили довгострокові погоди на літо та зиму. Грибний сезон ділився на літній (від появи порхавок) і осінній, що припадав на час копання картоплі. З'ясовано, що по гриби ходили переважно поодиночки або сім'ями, що обумовлювалось, в першу чергу, збереженням в таємниці своїх грибних місць. Зустрічі з іншими грибниками намагалися уникнути. Успіх у промислі пов'язували із звичаєм не спати у Великодню ніч. Забороняли ходити в ліс на Воздвиження, Покрову, Успіння, з якими в різних селах пов'язували збирання вужів. Подальшого дослідження потребують питання вірування в долю при збиранні грибів; ставлення до маленьких грибів; навчання грибників та ін.

Джерела та літератури

- 12-й традиційний городской осенний праздник – Фестиваль «Грибов и ягод». Санкт-Петербург [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://atawaka.com/events/30326/>, назва з екрану.
- 26 августа 2017 - Межрайонный фестиваль «Праздник гриба-2017» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://travel-tomsk.ru/festivali-i-prazdniki/mezhrayonnyy-festival-prazdnik-griba-2016-1470366581>, назва з екрану.
- Агро/зелений туризм (Новоушицький р-н Хм. обл) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://nurd.gov.ua/index.php?pages=turyzm_zelenyy, назва з екрану.
- Архів Музею етнографії Волині і Полісся Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк (далі – Архів МЕВП СХУ) – Ф. Польова етнографічна практика (далі – ПЕП)-2010 (Камінь-Каширський р-н Волинської обл.).
- Архів МЕВП СХУ. – Ф. ПЕП–2011 (Ратнівський р-н Волинської обл.).
- Архів МЕВП СХУ. – Ф. ПЕП–2014 (Камінь-Каширський р-н Волинської обл.).
- Архів МЕВП СХУ. Польові матеріали з питань традиційних промислів Волині і Полісся, зібрані Дмитренко А.А. і студентами історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки в ході історико-краєзнавчої практики під керівництвом Дмитренко А.А. впродовж 1994-1999 р. – 1268 с.
- Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. - Т. 1. – М., 1865. - 803 с.
- Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. - Т. 3. – М., 1869. - 842 с.
- Боян С. Знання метеорологічні в народному календарі бойків [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nikp_2013_22-23_14, назва з екрану.
- Васянович О. *Своєрідність народних агрометеорологічних знань на Поліссі* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.polissya.eu/2009/09/ukrainski-narodni-prikmeti-pogodi-pro.html>, назва з екрану.
- Васянович О. Сучасні метеорологічні знання гуцулів // Народна творчість та етнографія. - 2013. - № 6. - С. 13-26.
- Ворохта запрошує на Свято грибів! [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://yaremche.org/news/253>, назва з екрану.
- Гуцульщина : Історико-етнографічне дослідження [Р. Кирчів та ін.] / Під ред. Ю. Г. Гошка. – К. : Наук. думка, 1987. - 472 с.
- Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, м. Київ. – Ф. Камінь-Каширський–2012 (Камінь-Каширський і Ратнівський р-ни Волинської обл.).
- Записано від Кондратович О. П., 1936 р.н., уродженки с. Кримне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл., 1999 р.
- Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья. – Минск: Наука и техника, 1976. – 127 с.
- Левкович Н. Народна метеорологія бойків: магичні обрядодії впливу на атмосферні явища [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://spadok.org.ua/boykivschyna/narodna-meteorologiya-boykiv-magichni-obryadodi-vplyvu-na-atmosferni-yavyscha>, назва з екрану.
- Перелік об'єктів сільського (зеленого) туризму Хмельницької області [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://investcenter.km.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=375%3A2015-04-22-13-13_24&catid=45%3A2015-04-23-13-38-51&Itemid=87&lang=uk, назва з екрану.
- Праздник гриба [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.riatomsk.ru/article/20160804/prazdnik-griba-2016-molchanovo-tomskaya-oblasti/>, назва з екрану.
- Природні синоптики: комахи, птахи, тварини та рослини. Народні прикмети [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://doshkolenok.kiev.ua/poslovicy-i-pogovorki/999-pryrodni-synoptyky.html>, назва з екрану.

22. Прус В. Етнолінгвістична хронологізація поліських назв грибів // Древліани: Збірний статей та матеріалів з історії та культури поліського краю. – Вип. 1. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – С. 195-199.
23. Система народних знань українців [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.horting.org.ua/node/1365>, назва з екрану.
24. Чибирак С. Народні знання як складова частина української культури (за польовими матеріалами з Новоград-Волинського та Ємільчинського районів Житомирської області) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2016. – Вип. 13. – С. 163–168.
25. Якою буде погода завтра? [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.facebook.com/uaxatarudakov/photos/a.1549746228601762.1073741830.1479829108926808/1877362152506833/?type=3>, назва з екрану.

УДК: 94 (477.82) «19/20»

Олена Кушпетюк

ВОЛИНОЗНАВЧІ ПРАЦІ УЧАСНИКІВ МУЗЕЙНОГО БУДІВНИЦТВА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті зроблено спробу проаналізувати діяльність працівників музейних закладів Волинської губернії кінця XIX – початку XX століть щодо висвітлення історії краю на основі зібраних і збережених ними музейних збірок. Зазначено, що публікації таких досліджень давали змогу музейним закладам широко заявити про себе і свою діяльність, сприяли пробудженню зацікавленості волинськими історією та пам'ятками та зростанню потягу до вивчення їх минувшини, активізації історико-краєзнавчих досліджень загалом.

Ключові слова: давньосховище, музей, пам'ятка старовини, волинознавчі праці.

Кушпетюк Е. Волиноведческие работы участников музейного строительства Вольнской губернии

В статье анализируется деятельность работников музейных заведений Вольнской губернии конца XIX – начала XX веков по освещению истории края на основании собранных и сохраненных ими музейных собраний.

Отмечено, что деятельность первых музейных заведений Вольны была направлена не только на выявление и сбор исторических древностей, представление их в собственных экспозициях и обеспечение им надлежащего хранения. Особое внимание уделялось изучению древностей, их популяризации путем публикации волиноведческих работ на основании обработанных достопримечательностей.

Авторами волиноведческих исследований выступали участники музейного строительства края. Публикация их научных исследований имела особое значение для ознакомления общественности с деятельностью местных музеев, историей Вольны и желанием основательно исследовать вольнскую землю.

Ключевые слова: древлехранилище, музей, памятники старины, волиноведческие работы.

Kushpetiuk O. Volyn science works of participants of the museum building in Volyn governorate

The article analyzes the activity of museum specialists of Volyn governorate in the end of the 19th-the beginning of the 20th centuries to illuminate the history of the region on the basis of gathered and preserved museum collections. It was pointed out that the activities of the first Volyn museums were intended not only at the identification and collection of local monuments, their processing and presentation in the exhibitions and maintaining their proper storage. Considerable attention was paid to the study of antiquities, their popularization by publishing Volyn science works on the basis of processed sights. The authors of these Volyn science researches were participants of the museum construction of the region. Their publications enhanced the growing interest on Volyn history and monuments, on the study of their past and the intensification of historical researches in general.

Key words: museum of antiquities, museum, monument of antiquity, Volyn science works

В умовах розбудови незалежної України помітним явищем стало зростання зацікавленості історією окремих регіонів нашої держави – своєрідних осередків «малої батьківщини». Її наукове висвітлення неможливе без критичного засвоєння здобутків подвижників краєзнавчого руху попередніх поколінь, багатого досвіду різноманітних науково-громадських організацій, у

складі яких вони працювали. Повернення до наукового обігу спадщини вітчизняних краєзнавців та краєзнавчих установ минулого, ознайомлення із зібраними та опрацьованими ними матеріалами сприяє розвитку української історичної науки, подальшому відновленню призабутих сторінок історії рідного народу.

Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. певний внесок у вивчення минулого України, в тому числі й волинської землі, зробили вітчизняні музейні заклади. Вагома заслуга тут належить і музеям Волинської губернії. На межі 1880-1890-х років з'являються перші давньосховища краю – заклади музейного типу, що функціонували при православних церковних осередках. У 1887 році розпочало діяльність давньосховище Володимир-Волинського Свято-Володимирського, а у 1890 році – Луцького Хрестовоздвиженського православних церковних братств. У 1893 році у Житомирі було започатковане Волинське єпархіальне давньосховище.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Волині масово з'являються і світські музейні заклади. Таким був музей у селі Городок Ровенського повіту, заснований у 1896 році в маєтку і на кошти місцевого власника барона Ф. Штейнгеля. 1901 року у Житомирі при Товаристві дослідників Волині також з'явився аналогічний музейний заклад, на базі якого у 1913 році було відкрито Волинський центральний музей. У 1910 році – музей-давньосховище при Братстві імені князів Острозьких – історико-краєзнавчому та релігійно-просвітницькому товаристві міста Острога.

Діяльність перших музейних закладів Волині була спрямована на виявлення і збір місцевих пам'яток, опрацювання і представлення їх у власних експозиціях, вивчення старожитностей та забезпечення їм належного зберігання. Значна увага спрямовувалась на роботу щодо висвітленню історії регіону та популяризації її старожитностей шляхом публікації волинознавчих праць, авторами яких виступали учасники музейного будівництва краю.

Аналіз досліджень проблеми. Діяльності перших музейних закладів Волині присвячена низка публікацій сучасних авторів. Серед цих робіт вирізняються наукові дослідження С. Гаврилук [8], М. Костриці [12; 13; 14] та ін. Аналіз робіт, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, свідчить, що загалом науковці досліджували значно ширшу проблематику, тому на зазначені форми роботи музейних закладів звертали увагу лише побіжно.

Метою даної статті є спроба проаналізувати діяльність працівників перших музейних закладів Волині щодо висвітлення історії краю на основі зібраних і збережених ними музейних збірок. Зазначено, що публікації таких досліджень давали змогу музейним закладам широко заявити про себе і свою діяльність та сприяли пробудженню зацікавленості волинськими історією та пам'ятками.

Виклад основного матеріалу. Публікація волинознавчих розвідок, авторами яких виступали учасники музейного будівництва краю, слугувала висвітленню історії Волині та популяризації її старожитностей. Ці праці базувалися на широкому використанні зібраних і впорядкованих ними ж музейних збірок. Започаткував цю справу один з організаторів давньосховища при Свято-Володимирському православному церковному братстві міста Володимира-Волинського, голова ради братства О. Дверницький. Уже 1889 року він написав і видав ілюстровану книгу «Пам'ятники древнього православ'я в г. Владимире-Волынском» [10]. За твердженнями тодішньої преси, це дослідження відкривало серію видань краєзнавчих матеріалів з історії та археології давньої Волині, яку передбачалося випускати для ознайомлення населення з православними старожитностями краю [17, с. 579]. Праця О. Дверницького готувалася до 900-річчя хрещення Русі і повинна була мати назву «Очерки церковей древнего Владимира» [9, спр. 12982, арк. 5]. Однак через труднощі, пов'язані з отриманням ілюстрацій, книга вийшла із запізненням і під іншою назвою. Для написання цієї історичної розвідки, окрім багатьох археографічних джерел, віднайдених Київською археографічною комісією і наданих авторові її секретарем-діловим О. Левицьким, були широко залучені рукописні і друковані пам'ятки, що зберігалися у братському давньосховищі. Рецензії на цю книгу відзначали, що автор не обмежився лише простим викладом фактів і наведенням цитат з тих чи інших документів, а вільно і вміло оперував обширним історико-документальним матеріалом, піддавши його систематичній обробці. При оцінці роботи звернено увагу на певні її недоліки (довільність при трактуванні окремих подій, некритичне ставлення до низки неперевіраних фактів та ін.). Однак, на думку рецензента, це не применшувало її значення [3, с. 207-208].

Матеріали давньосховища Свято-Володимирського братства стали у нагоді і при підготовці низки інших розвідок, які стосувалися церковної історії Волині і поміщалися на сторінках тодішньої періодичної преси [4; 5; 11].

Щодо пам'яток братського давньосховища у місті Луцьку, то вони були залучені до написання історичного нарису, укладеного головою ради братства М. Реутським [18]. Однак історична цінність цієї розвідки незначна; вона найбільше нагадує пропагандистську брошуру, пронизану ідеями зміцнення у Південно-Західному краї Росії «православ'я і російської народності, оберігання від усіякої профанації православних святинь м. Луцька та околиць» [18, с. 36].

Найбільший за обсягом і найгрунтовніший за змістом масив волинознавчих досліджень був підготовлений подвижниками музейного будівництва краю на базі старожитностей Волинського єпархіального давньосховища. Практично усі ці праці знайшли місце на сторінках двох випусків «Волынского историко-археологического сборника» – видання Волинського церковно-археологічного товариства, при якому функціонувало давньосховище [6; 7]. У першому випуску було вміщено значне за обсягом спеціальне історико-філологічне дослідження Г. Крижановського про рукописні Євангелія, що зберігалися у давньосховищі [6, с. 1-75]. Тут детально проаналізовано з діалектологічної точки зору дев'ять Євангелій XV-XVIII ст., які «відображають в собі значною мірою особливості Галицько-Волинського наріччя в період XVI-XVII ст., а текст Учительного Євангеліє (початку XVII ст.) написаний майже чисто народною південно-західно-російською мовою» [2, с. 57]. Цінність статті Г. Крижановського і полягала саме в тому, що в ній переконливо доводилося вживання староукраїнської мови ще в писемних пам'ятках середньовіччя. Це, без сумніву, суперечило офіційним твердженням російського самодержавства та російських науковців кінця XIX – початку XX ст. про відсутність української мови, а, значить, й українського народу, його історії. Аналогічні зауваження про самотність розвитку України за допомогою характеристики інших сторін життя населення (побут, архітектура, іконопис, т.п.) містилися також у статтях другого випуску збірника.

На сторінках обох випусків «Волынского историко-археологического сборника» публікувалися різні за характером волинознавчі матеріали завідувача Волинського єпархіального давньосховища О. Фотинського (5 – у першому випуску, 2 – у другому). Вони торкалися діяльності родини Загоровських та Юрія Немирича – відомих постатей історії середньовічної України та Волині, характеристики церковних рукописів та картин давньосховища, документів XVI-XVII ст. з архіву Жидичинського монастиря поблизу Луцька, що розкривали питання земельних відносин між монастирем і приватними особами тощо. Серед написаних О. Фотинським на основі матеріалів давньосховища розвідок особливу увагу привертають його статті «Побратимство и чин братотворения» [7, 19-48] та «Обыкновенные люди старой Волыни. Из семейной хроники двух поколений дворян Загоровских во второй половине XVI в.» [7, с. 117-195], які отримали високу оцінку критиків [15, с. 106]. Підкреслено, що «всі його праці відзначаються цілком науковим характером, ґрунтовним вивченням предмета і значним літературним обдаруванням. Тими ж достоїнствами відзначені і дві його нові статті, поміщені у збірнику» [15, с. 106]. Предметом розгляду в першій з них стала історія появи звичаю побратимства та сприйняття його церквою на українських землях XV-XVIII ст. О. Фотинський зазначав, що цей звичай, маючи на меті повне духовне єднання людей, набув широкого розповсюдження і знайшов своє відображення як у побуті, так і в суспільно-політичному житті, зокрема, у діяльності церковних братств. В іншій статті йшлося про життя двох поколінь відомої української шляхетської родини середньовічної Волині. Відгукуючись на цю працю, О. Левицький писав, що на прикладі роду Загоровських можна ознайомитись з багатьма цікавими сторінками минулого краю, змалювати живі та рельєфні портрети інших волинян XVI ст. «Але щоб з успіхом писати такі нариси, для цього, крім природного таланту потрібне широке, всебічне знайомство з історичною епохою і попереднє незвичайно кропітке вивчення дрібних архівних документів, із яких кожен окремо не представляє цінності, але у загальній сукупності, під рукою майстра, вони, подібно до мозаїчних камінців, дають живі, рельєфні зображення. У Фотинського є всі дані, щоб бути таким історичним живописцем: і талант, і ґрунтовне знання історії рідної йому Волині, і незвичайне працелюбство» [15, с. 104].

У збірниках Волинського церковно-археологічного товариства вміщувалися волинознавчі розвідки й іншого подвижника музейної справи Волині – священика М. Трипольського. Так, в

першому випуску збірника з'явилася його праця «Дерманский архимандрит Мелетий Смотрицкий, его сочинения и надгробная надпись на его могиле в Дермане» [6, с. 1-7]. В цій праці М. Трипольський ґрунтуючись на колекціях єпархіального давньосховища, висвітлив життєпис Мелетія Смотрицького – архимандрита відомого у минулому Дерманського монастиря. Високу оцінку отримала його стаття «Волынское рукописное Евангелие XVI века» [7, с. 1-114]. М. Трипольський зміг довести, що текст цього твору староукраїнською мовою не є копією якогось іншого Євангелія, а «являє у багатьох відношеннях оригінальну редакцію. З цим висновком, напевно, погодиться всякий, хто уважно прочитає паралельно надруковані о.Трипольським цілі розділи із обох Євангелій. У всякому випадку тепер, з обнародуванням тексту Волинського Євангелія, можливе всестороннє наукове його дослідження, чим, звичайно, і скористаються учені спеціалісти. А за шановним о.протоієреєм Трипольським назавжди залишиться заслуга першого відкриття вченому світу цього дорогоцінного рукопису, збереження його від загрози знищення в руках неосвічених людей і, нарешті, першого наукового його опису» [15, с. 97].

Однак не всі праці М. Трипольського знайшли такий схвальний відгук. Справедливий критиці було піддано його дослідження про історію Почаївського монастиря та міста Житомира. В першому випадку в праці «Документы, относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря Волыни» [6, с. 1-9] автор сприйняв за оригінальні літописні уривки і документальні акти нібито XIII-XV ст. невідомо ким грубо сфальсифіковані документи, що містилися у експозиції єпархіального давньосховища. На основі цих документів він подав неправдоподібну версію появи цієї православної святині. В іншій статті «Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии» [7, с. 49-116], яка з'явилася у другому випуску «Волынского историко-археологического сборника», М. Трипольський, проігнорувавши встановлені тодішньою наукою методологічні засади історичного дослідження, спираючись на застарілі твердження і вузьку джерельну базу, описав минуле міста Житомира із значними фактологічними помилками. Це, звичайно, не могло пройти повз увагу серйозних наукових кіл [2, с. 59; 15, с. 106-108].

З початку XX ст. випуск «Волыnskих историко-археологических сборников» припиняється. Деякі члени Волинського церковно-археологічного товариства, у тому числі працівники Волинського єпархіального давньосховища (насамперед О. Фотинський), публікують свої волинознавчі розвідки у збірниках праць інших науково-громадських товариств.

На тлі науково-публіцистичних здобутків церковних музейних закладів краю досить скромно виглядав аналогічний доробок працівників музею у селі Городок Ровенського повіту. Інформацію про їх діяльність систематично подавала київська преса, насамперед часописи «Киевская старина» й «Археологическая летопись Южной России». Також, Ф. Штейнгель, спираючись на надходження до музею, поміщав ґрунтовні узагальнення з окремих проблем минулого Волині у вступних до звітів цього музейного закладу. Окрім того, він щедро надавав зібраний матеріал іншим дослідникам для наукового вивчення та опублікування. Єдиною суто науковою розвідкою від Городоцького музею, написаною за його експозицією, є праця Ф. Штейнгеля «Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897-1900 гг.» [25]. Вона переконливо свідчить, що ініціатор заснування Городоцького музею був не тільки його благодійником, а й кваліфікованим науковцем. У роботі, використавши структуру й експонати доісторичного відділу музею, автор детально описав проведені археологічні розкопки і виявлені знахідки.

Із світських музеїв другої половини XIX – початку XX ст. ґрунтовними волинознавчими студіями історико-краєзнавчого характеру відзначалися музей при Товаристві дослідників Волині та його наступник – Волинський центральний музей. Основу таких публікацій склали доповіді та повідомлення, виголошені краєзнавцями на засіданнях історичної секції Товариства дослідників Волині [20, с. 78]. Наприклад, на одному з таких засідань у 1901 році голова секції Я. Яроцький виголосив «Краткий отчет о раскопках курганов Речицкого могильника», який під такою ж назвою згодом був опублікований у першому томі праць Товариства дослідників Волині [20, с. 1-15]. Про підготовку цього дослідження до друку Я. Яроцький наприкінці того ж року писав М. Біляшівському: «Звіт про розкопки Речицького могильника друкується у Працях Товариства дослідників Волині, які вийдуть у лютому» [27, арк. 2 зв.].

Названа праця Я. Яроцького була однією з низки робіт ученого, підготовлених із залученням експонатів музею при Товаристві дослідників Волині. До їх числа входили і

розвідки «Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волини» [20, с. 1-15], «Некоторые памятники древности близ с. Лепесевки Заславльского уезда» [26], «Следы неолита в бассейне реки Иквы возле г.Кременца» [21, с. 63-65], «Один из указов 1795 года и жалобы униатского духовенства» [21, с. 65-80]. Серед названих робіт вирізняється дослідження узагальнюючого характеру «Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волини». Тут автор з урахуванням археологічних матеріалів волинських музеїв та науковців Києва робить короткий огляд усього доробку в галузі археології на території Волині і накреслює найважливіші завдання для майбутніх дослідників.

На сторінках видань Товариства дослідників Волині з'являлися і праці О. Фотинського, написані з використанням матеріалів Волинського єпархіального давньосховища. Так, у першому томі «Трудов Общества...» було вміщено велику статтю дослідника, присвячену містечку Дорогобужу – центру удільного князівства в княжі часи [20, с. 33-91]. Зібравши та майстерно згрупувавши археологічні, літописні, актові й інші дані, О. Фотинський показав картину життя (з XI ст.) середнього Погориння та її колишньої столиці – містечка Дорогобужа, детально описав пам'ятки старовини, що збереглися на початок XX ст. і нагадували про його колишню славу. Він відтворив перебіг політичних подій, пов'язаних із Дорогобужем, вивчив його церковну історію, торговельні відносини з іншими містами, зробив огляд пам'яток письменства та монументальних споруд, визначив причини і обставини через які місто втратило колишню велич і перетворилося на невеличке селище. Особливу увагу автор звернув на опис ікони Дорогобузької Богородиці – унікальної пам'ятки волинського малярства XIII ст., яка знаходилася в експозиції єпархіального давньосховища. На завершення О. Фотинський зазначив, що своєю статтею він повертає увагу до потреби в детальних дослідженнях історії окремих населених пунктів, які базувалися б на безпосередніх пошуках авторів і залученні експонатів волинських музеїв. У рецензії на цю працю О. Левицький зазначав: «Цілком співчуваючи цій думці, ми додамо, що нарис Фотинського про Дорогобуж може слугувати чудовим зразком для подібних досліджень» [16, с. 41-48].

Заслуговує на увагу й інша стаття О. Фотинського, у якій йдеться про економічні, юридичні та соціально-побутові сторони життя монастирських селян Волині XVII-XVIII ст. [24]. Вона базувалася майже виключно на рукописному матеріалі з архіву Дерманського монастиря тодішнього Дубенського повіту Волинської губернії, який також зберігався у єпархіальному давньосховищі. Слід зауважити, що хоча цей матеріал має вузький місцевий характер, однак він типовий для історії монастирського селянства Волині та України загалом – теми, яка наприкінці XIX – на початку XX ст. слабо досліджувалася вітчизняною історичною наукою.

З використанням експонатів музею Братства імені князів Острозьких були написані наукові розвідки організатора цього закладу і активного братчика – священика М. Тучемського [22; 23]. Прагнучи привернути увагу широкого загалу науковців і громадськості до питання реставрації Острозького замку, в 1912 році М. Тучемський підготував брошуру «Сторожевой замок князей Острожских в городе Остроге, Волынской губернии, в современном нам состоянии». У ній він обґрунтовує роль історичних пам'яток у піднесенні культури кожного народу, описує нинішній стан рештків родинного замку Острозьких і знайомить зі станом вирішення питання про передачу замку у видання Братства імені князів Острозьких. При цьому автор зазначає, що братчиків підтримують у їх починанні Імператорська археологічна комісія, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, інші загальноросійські та регіональні товариства історико-краєзнавчого спрямування. М. Тучемський аргументовано прагнув переконати читачів і всіх, кому не байдужа доля старовинних пам'яток міста Острога, в тому, що місцем, яке ідеально підійшло б для музею й історичної бібліотеки, є саме замок князів Острозьких, «котрий сам своєю старовинністю пробуджує дорогі спомини із історії нашої Вітчизни» [23, с.18].

В 1913 році з'явилася інша книга цього автора «Город Острог в современном князю К. К. Острожскому состоянии. Острожское княжество; черты домашней жизни князя Константина-Василия по русским историкам» з 12 ілюстраціями. В оголошенні від 23 лютого 1913 року про надходження її до продажу зазначалося, що кошти йтимуть на реставрацію Острозького замку – однієї з найвідоміших пам'яток архітектури середньовічної України [1, арк. 29]. Працями М. Тучемського зацікавилися діячі наукових та громадських товариств Києва, які опікувалися збереженням та охороною старожитностей. Зберігся, зокрема, лист голови

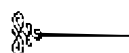
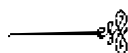
розпорядчого комітету Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва О. Мердера на адресу Братства імені князів Острозьких з проханням надіслати примірники книги М. Тучемського «Город Острог в современном князю К. К. Острожскому состоянии. Острожское княжество; черты домашней жизни князя Константина-Василия по русским историкам» для бібліотеки товариства і підтримання наукових контактів [1, арк. 17].

З пам'ятками острозької старовини крізь призму діяльності братства та його музею знайомив громадськість Росії уродженець міста Острога, студент Московської духовної академії, а згодом священик М. Струменський. Будучи членом Братства, він проводив значну роботу щодо збереження й охорони волинських старожитностей, розшукував місцеві пам'ятки старовини та рекомендував їх Братству. Популярні нариси та історичні розвідки М. Струменського публікувалися на сторінках газет «Жизнь Волыни», «Московские ведомости», часопису «Волынские епархиальные ведомости» [1, арк. 49-50], виходили окремими брошурами [19]. У своїх працях М. Струменський відзначав, що створене в місті Острозі Братство задумало велику справу – реставрувати замок князів Острозьких, для влаштування тут музею старожитностей та історичної бібліотеки. Цим самим воно сприятиме зростанню зацікавленості історією і, насамперед, минулим славного роду князів Острозьких.

Висновки. Отже, у роботі музейних закладів Волині щодо висвітлення історії краю важливе місце відводилося волинознавчим розвідкам аматорів музейного будівництва. Публікації історико-краєзнавчих досліджень на основі використання музейних збірок давали змогу музейним закладам Волині широко заявити про себе та свою діяльність. Цим вони сприяли пробудженню зацікавленості волинськими історією та пам'ятками, зростанню потягу до вивчення їх минувшини, активізації історико-краєзнавчих досліджень загалом.

Джерела та література

1. Архив братства имени Князей Острожских 1913 и 1914 гг., по м. февраль. – Часть IV. – Архив Волинского краєзнавчого музею. КДФ №561. Арк. 1-1143.
2. Беляшевский Н. Волынский историко-археологический сборник. – Вып. 1. Издание распорядительного комитета Волынского Церковно-Археологического Общества. – Почаев-Житомир, 1896 г. [Рецензия] // Киевская Старина. 1896. № 11. С. 52-61.
3. В.Б. Памятники древнего православия в г.Владимире-Волынском / Сост. и изд. Е. Н. Дверницкий. – Киев, 1889. [Рецензия] // Исторический вестник. 1890. № 1. С. 207-208.
4. В.Г. Развалины Мстиславова храма во Владимире-Волынском // Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 1 и 2(часть неоф.). С. 43-47.
5. Возобновление Мстиславова храма // Исторический вестник. 1900. № 11. С. 746-750.
6. Волынский историко-археологический сборник. – Вып. 1. Изд. Распорядительного комитета Волынского Церковно-Археологического Общества. – Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры, Житомир: Типография и литография М.Дененмана, 1896. 244 с.
7. Волынский историко-археологический сборник. – Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волынского Церковно-Археологического Общества. – Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1900. 287 с.
8. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) : моногр. – 2-е вид., доп. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 536 с.
9. Дверницкий Емельян – Петрову Н.И. Письма 5 ноября 1887 – 26 апреля 1890 гг., из Владимира-Волынского в Киев. – Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф.ІІІ. Спр.12980-12984. Арк. 1-9.
10. Дверницкий Е. Памятники древнего православия в г.Владимир-Волынском. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. 63 с.
11. Дверницкий Е. Православное Свято-Владимирское Братство в г.Владимире-Волынском // Волынские епархиальные ведомости. 1888. №3 (часть неоф.). С. 114-116.
12. Костриця М. Ю. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства // Краєзнавство. 2005. №1-4. С. 43-50.
13. Костриця М. Ю. Роль релігійного краєзнавства у дослідженні малої батьківщини // Краєзнавство. 2010. Вип. 4. С.27-36.
14. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. - Житомир: М. А. К. - Житомир, 2001. 360 с.
15. Левицкий О. Волынский историко-археологический сборник. – Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волынского Церковно-Археологического Общества. Житомир, 1900 [Рецензия] // Киевская Старина. 1901. № 11. С. 95-109.

16. Левицкий О. Труды Общества Исследователей Волыни. – Т.1. – Житомир, 1902 г. [Рецензия] // Киевская Старина. 1902. № 10. С. 41-48.
17. Отчёт о деятельности Свято-Владимирского Православного Братства в г. Владимире-Волынском за 1888 г. // Волынские епархиальные ведомости. 1889. №23 (часть неоф.). С. 564-579.
18. Реутский Н. В. Княжество Луцкое и Луцкое Православное Крестовоздвиженское Братство. Краткий исторический обзор Председателя Совета Луцкого Православного Крестовоздвиженского Братства. – Киев: Типография товарищества И. Н.Кушнерев и К^о, 1892. 36 с.
19. Струменский М. Из Острожской старины. – Сергиев Посад: Б.и., 1916. 16 с.
20. Труды Общества Исследователей Волыни. – Т.1. – Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902. 254 с.
21. Труды Общества Исследователей Волыни. – Т. VII.– Житомир: Электрическая типография М. Дененмана, 1915. 336 с.
22. Тучемский М. Город Острог в современном князю Константину Константиновичу Острожскому состоянии. – Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1913. 40 с.
23. Тучемский М. Сторожевой замок князей Острожских в городе Остроге, Волынской губернии, в современном нам состоянии. – Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1912. 26 с.
24. Фотинский О. А. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII-XVIII вв. // Труды Общества Исследователей Волыни. – Т.III. – Житомир: Электрическая типография М. Дененмана, 1910. С. 1-112.
25. Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведённые в 1897-1900 гг. – К.: Б.и., 1905. 47 с.
26. Яроцкий Я. В. Некоторые памятники древности близ с.Лепесевки Заславльского уезда // Известия археологического комитета. - Москва, 1909. Вып.29. С. 54-64.
27. Яроцкий Яков Васильевич. Исследования и раскопки. «Цыганская гора» возле с. Толкачей Овручского уезда Волынской губернии. 1901 г. Житомир. – IP НБУВ. Ф.XXXI. Спр.2581. Арк.1-2.

УДК 94+37(477)«1939/1941»

Людмила Стрільчук

Політика радянської влади на землях Західної України в галузі культури, освіти та релігії у період вересня 1939 – червня 1941 рр.

3 вересня 1939 року, моменту входження Західної України до складу УРСР, на навоприєднаних землях розпочався процес радянзації, що охопив усі складові суспільного життя. Політика радянської влади в галузі культури та освіти характеризувалася руйнуванням традиційних основ західноукраїнського суспільства і нав'язання йому радянської освітньої моделі та догм більшовицької культури. У статті аналізуються позитивні та негативні тенденції цього процесу.

Ключові слова: культура, освіта, релігія, радянська влада, політика, Західна Україна, радянська ідеологія.

Стрільчук Людмила. Политика советской власти на землях Западной Украины в области культуры, образования и религии в период сентябрь 1939 - июнь 1941 гг.

С сентября 1939 года, момента вхождения Западной Украины в состав УССР, на навоприєднаних землях начался процесс советизации, охвативший все составляющие общественной жизни. Политика советской власти в области культуры и образования характеризовалась разрушением традиционных основ западноукраинского общества и навязыванием ему советской образовательной модели и догм большевистской культуры. В статье анализируются положительные и отрицательные тенденции этого процесса.

Ключевые слова: культура, образование, религия, советская власть, политика, Западная Украина, советизация, идеология.

Strylchuk Lyudmila. The policy of Soviet power on the lands of Western Ukraine in the field of culture, education and religion from September 1939 to June 1941.

Since September 1939, when Western Ukraine joined the UkrSSR, the process of Sovietization, which covered all components of social life, began in the Upper lands. The policy of Soviet power in the field of culture and education was characterized by the destruction of the traditional foundations of Western Ukrainian society and the imposition of the Soviet educational model and dogmas of the Bolshevik culture. The article analyzes the positive and negative trends of this process.

Key words: culture, education, religion, Soviet power, politics, Western Ukraine, Sovietization, ideology.

Постановка наукової проблеми та її значення. Після того, як землі Західної України увійшли до складу Української Радянської Соціалістичної республіки восени 1939 року, радянська влада негайно розпочала перетворення, які передбачали прискорену трансформацію соціально-економічного та культурно-освітнього ладу, який існував в регіоні, у лад, що утвердився в СРСР. Період з вересня 1939 – по червень 1945 років вирізняється особливим драматизмом, який характеризується ломкою існуючого суспільного порядку і форсоване нав'язання методів радянського господарства, ідеологізацію життя західних українців, репресії та утиски радянської влади по відношенню до усіх, хто намагався чинити опір процесу радянської.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Події 1939 – 1941 років знайшли відображення в історичній літературі. Наукові праці, що присвячені цій темі можна поділити на три групи: апологетичну радянську, критичну пострадянську та зарубіжну історіографію.

Важливе значення для висвітлення культурно-освітньої політики радянської влади на Західноукраїнських землях мають праці М. Кучерепи, В. Вісина [3], В. Фесенко, І. Біласа, Б. Яроша [7], М. Куницького [2], О. Рубльова та Ю. Черченка, які з критичних позицій аналізують політику радянської влади досліджуваного періоду, розкривають суперечливість процесу інтегрування Західної України в радянську суспільну систему, у тому числі у сфері освіти та культури. Згадані праці написано з використанням широкого кола недоступних раніше, часто унікальних архівних документів. Саме на цю базу і спирається запропонована стаття.

Виклад основного матеріалу. Не секрет, що населення Західної України без особливого ентузіазму зустріло приход нові влади. Знаючи про особливості і методи радянського режиму щодо українців Центральної і Східної України, які у 20-30-х роках ХХ століття мали нещастя перебувати у складі СРСР, місцеві жителі зустріли радянську владу досить насторожено.

Більшовики одразу після приходу на Західну Україну проявили свої «визвольні» наміри, розпочавши масовий терор і переслідування місцевого населення. Почалися розправи з тими, хто не сприймав «радянського способу життя». Сваюля органів НКВС, партійних, радянських працівників, викликала незадоволення місцевого населення, яке багатьма своїми діями протестувало проти радянського режиму.

Припинилася нормальна робота, культурне та політичне життя. Кожен новий день приносив нові арешти, непевність, страх. Протягом 1940–1941 років на спецпоселення із західних областей України було відправлено колишніх поміщиків, власників підприємств, торговців, керівників і членів політичних партій, сім'ї поліцаїв, офіцерів польської армії [2, с. 38 – 39].

В період з кінця 1939 – по червень 1941 років на Західній Україні було проведено чотири широкомасштабних депортаційних акцій (лютий, квітень, червень 1940 року та травень – червень 1941 року). Визнана найбільш ефективним засобом політичних і соціально-економічних перетворень у регіоні, депортаційна політика за час її реалізації більшовицькою владою у 1940–1941 роках охопила найбільш значний відсоток населення. Загалом з колишніх земель Речі Посполитої було виселено від 311 до 329 тис. осіб, з них 223 тис. із західних областей України [2, с. 39].

Ставши господарем на західноукраїнських землях, представники радянської влади на повсюдно організовуваних мітингах, пророкували населенню райське життя, шлях до якого, за їхніми словами, лежав через колективне господарство. Однак, організувати, з початку свого утвердження, влада не наважувалася. Паралельно із процесами колективізації на Західній Україні проходить встановлення радянських органів влади, запровадження нової адміністративної системи, та системи освіти, які б повністю відповідали радянському зразку.

Зазначимо, що вже з перших кроків після возз'єднання сталінська тоталітарна система нехтувала місцевими особливостями, усталеними звичаями та традиціями. Водночас зі значною допомогою, яку надавала їй вся країна у розбудові промисловості, культури, освіти, спостерігалось й виразне намагання нової адміністрації уніфікувати управління економічною, соціально-політичною й культурною сферами Західної України. Масове використання в Західній Україні у зазначений період керівних кадрів будь-якого рангу переважно зі східних областей республіки мало насамперед політичне обґрунтування. Все це відбувалося за тих обставин, коли на КПЗУ, її керівництво та рядових членів було зведено політичний наклеп.

Багато західноукраїнських комуністів безслідно зникли підчас «чисток» 30-х років. Створювати ж місцеві партійні органи з числа уцілілих членів КПЗУ за традиціями сталінської кадрової політики було небезпечно.

Радянський режим безжалісно знищував традиційні громадсько-політичні структури західного регіону. Для цього влада використовувала військову силу, політичні репресії. Політичні організації, партії, громадські об'єднання, освітні заклади та культурні спілки негайно були заборонені або ж взяті під контроль [5, с. 141 – 142]. Особливу увагу більшовицька влада звернула і на антирелігійну пропаганду.

Як тільки на землях Західної України було встановлено контроль радянської влади, сюди одразу було направлено і столиці групу діячів культури для роботи з інтелігенцією регіону. Для контролю за діяльністю інтелігенції формувалися відповідні структури. Так, 22 жовтня 1939 року у Львові створено організаційний комітет Спілки письменників України. Його очолив відомий український письменник Петро Панч. Комітет займався перевіркою майстрів пера – українських, польських, єврейських, щоб виявити їх придатність для художньої пропаганди ідеалів радянського режиму. Уже в 1940 році у тому ж таки Львові діяли оргбюро художників, композиторів, архітекторів, які згодом провели вибори місцевих філій. Сюди були поставлені керівниками особи, які йшли на співпрацю з новою владою [3, с. 93]. Тотальний контроль та нав'язання радянської ідеології були головними ознаками ставлення радянської влади до діячів культури. Наслідком такої політики стало те, що визначальною рисою духовного життя суспільства стала одноманітність, пропагування радянських цінностей.

У кожному із обласних та районних центрів Західної України владою створюється ряд газет, які слугували потужним засобом ідеологічного впливу на населення. Міські та сільські влади зобов'язувалися виготовляти відповідні вітрини та вивішувати на них газети. Наприклад, у Луцьку з 1940 року стали виходити газети «Радянська Волинь» та «Молодий лєнінець», остання була зорієнтована на підлітків та молодь.

Ще одним, не менш потужним засобом впливу на широкі маси було кіно, що радянська влада уже добре апробувала у інших регіонах України. Тому, у сферу кінофікації, як пишуть М. Кучерепа та В. Вісин, нова влада виділила чималі кошти. Понад 100 пересувних установок принесли кіно, навіть у віддалені села. Репертуар фільмів для західної аудиторії обмежувався виключно революційним набором: «Чапаєв», «Щорс», «Ленін в 1918 році» [3, с. 94], тощо.

Музичне мистецтво, теж було поставлено в розряд агітаційно-виховних ресурсів. Ще восени 1939 року до західних областей України вирушили театральні, музичні, хорові колективи, які виступали перед місцевими жителями. Всіляко заохочувався розвиток і виступи місцевої самодіяльності, звісно ж, підконтрольної радянському місцевому керівництву.

Проте, одним із найголовніших важелів впливу на суспільну думку регіону, влада визначала освіту. Як відомо, перед цим, польський уряд проводив цілеспрямовану політику нищення української освіти. Восени 1939 року, перед приходом радянських військ, наприклад, на Волині існувала 1051 школа, де навчалось 130 тис. учнів. З них 1003 – були польські школи, 28 – німецьких, 9 – чеських [3, с. 85 – 86]. Українською мовою велося навчання лише в 11 школах.

Радянська влада, на відміну від польської, в галузі освіти проводила політику українізації. Виділялися значні бюджетні кошти, що призвело до швидкого збільшення шкільної мережі. Ця політика мала на меті виконання низки завдань. По-перше, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами і підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування. По-друге, підготувавши і перепідготувавши вчителів з місцевих жителів, було заплановано отримати, таким чином, масовий загін пропагандистів радянського способу життя. По-третє, створивши розгалужену мережу шкіл для неписьменних, охопити ідеологічним впливом доросле населення. По-четверте, переведенням шкіл з польської мови навчання на українську закладалися основи широкого запровадження в майбутньому російської мови [3, с. 86].

З приходом радянської влади, з жовтня 1939 року, всі школи Західної України, розпочали навчання, при чому не тільки колишні державні а й приватні [7, с. 114]. Не перериваючи роботи шкіл, нова влада відразу розпочала вносити зміни до навчального та виховного процесу у закладах освіти. Наприклад, у школах запроваджувалися нові радянські програми навчання, було заборонено викладання релігії, історії Польщі. Учителів, як займалися релігійним вихованням усунено, а на їх місце призначено так званих «світських» вчителів.

Усі школи, де це було можливо, негайно переводилися на українську мову навчання. Вже у першому півріччі 1939-1940 навчального року школи у Західній Україні працювали за перехідними програмами, спеціально розробленими для них. Насамперед, діючому учительському корпусу слід було дати зрозуміти, що саме вимагається від учителів за нових умов. Задля цього, у містах, скликалися наради педагогів. Головним лейтмотивом таких нарад була ідеологія марксизму-ленінізму, ознайомлення з радянськими пріоритетами і методами освіти, поліпшення знання української мови. Про дещо ґрунтовнішу перепідготовку учительських кадрів можемо говорити уже з другого півріччя 1939-1941 навчального року.

Як зазначають дослідники цього періоду М. Кучерепа та В. Вісин, оперативно був здійснений перехід на нові радянські підручники. З українськомовними посібниками та підручниками проблем не виникало: поліграфічні підприємства України швидко видрукували додатковий тираж. Уже в січні 1940 року до західних областей України надійшло 7 млн. нових підручників [3, с. 86].

Як відомо, на західних теренах України існували і польські школи. То ж, радянською владою створювалися авторські колективи для випрацювання польських підручників з гуманітарних дисциплін, а щодо точних наук – перекладалися відповідні підручники з російської мови.

Слід наголосити на позитивах реформи освіти. По-перше, місцевим населенням позитивно сприймався той факт, що усі без винятку заклади освіти були переведені радянською владою на безоплатну основу і утримувалися за рахунок місцевого і республіканського бюджетів. По-друге, навчання велося українською мовою, а у школах де навчалися не українці, обов'язковими до вивчення були українська та російська мови.

Як наголошує Б. Ярош, паралельно із реорганізацією, здійснювалися важливі заходи щодо розбудови системи шкільної освіти. Так, впродовж грудня 1939 року було проведено облік дітей шкільного віку в ході якого виявлено, що близько 400 тис. дітей Західної України не охоплені навчанням. Наприклад на Волині 46 тис. дітей віком від 8 до 13 років не навчалися, 25 тис. підлітків теж не були охоплені навчанням [7, с. 140]. Однією з причин такого стану речей була нестача вчительських кадрів, а до місцевих педагогів радянська влада ставила з недовірою.

Останній факт посприяв тому, що на теренах Західної України відкривається ряд установ у яких велася підготовка, або перепідготовка кадрів для системи освіти. Наприклад, у Луцьку відкривається перший в історії області вищий навчальний заклад – Луцький учительський інститут. Про невідкладну потребу у кадрах свідчить дата відкриття інституту – 1 квітня 1940 року. Ще одним вирішенням проблеми дефіциту кадрів для народної освіти стало відрядження в регіон учителів із східних областей України. Паралельно будуються нові школи, закупляється шкільне приладдя. Ще одним позитивним явищем у системі освіти досліджуваного періоду, стала організація професійної освіти. Відкриваються різноманітні курси: крою та шиття, ткацтва, столярства, ремонтно-будівельні, тощо.

Жорсткий партійний контроль над системою освіти, намагання звести духовне життя під вплив однієї ідеології збіднювало культурні процеси і підпорядковувало їх тоталітарній владі. Одноманітність душила культуру, стримувала її розвиток. Загальносоюзні елементи культури ставилися вище національних і релігійних уподобань українців [8, с. 272].

Радянською владою на Західній Україні, у досліджуваній період, розгортається активна робота по створенню клубів і бібліотек. Ці установи використовувалися владою для широкого розгортання масово-політичної роботи. У клубах демонструвалися фільми, про що уже йшлося вище, тут же виступали радянські лектори здійснюючи агітаційно-політичну роботу. Що ж стосується бібліотек, то з уже існуючих, на момент приходу радянської влади, було вилучено, так звану, «націоналістичну літературу» - книги з історії України, збірки народних пісень, частину художньої літератури.

Значну увагу радянська влада приділяла дошкільному вихованню. Уже за кілька місяців після утвердження на Західній Україні, організовуючи курси підготовки для майбутніх працівників дошкільних освітніх закладів. Так, наприклад, у Луцьку з 29 грудня 1939 року розпочалися перші місячні курси перепідготовки інспекторів і завідувачів дошкільних установ. 19 березня Волинський облвиконком прийняв постанову про організацію дитячих установ, дитбудинків, дитячих садків і шкіл-інтернатів, згідно із якою у Волинській області було створено 43 дитячі майданчики для 998 дітей, 14 ясел на 278 місць, відкрито 68 дитячих садків,

на 3016 дітей, а також 33 дитячих будинки на 1944 дитини [3, с. 91]. Фактично, така ж ситуація прослідковується і у інших областях Західної України, де ново утверджена радянська влада активно розпочала створювати та розвивати систему дитячих дошкільних закладів.

Повела влада наступ, також, на церкву і релігію. У багатьох місцевостях було конфісковано, головним чином під радянські установи, будівлі церков, націоналізовувалися молитовні будинки, костели, синагоги. Священики піддавалися утискам, зазнавали дискримінації і були оголошені «нетрудовими елементами», що передбачало сплату за воду, електрику і т. ін. у п'ять разів дорожче, від цін для трудящих [1, с. 194].

Про ставлення радянських чиновників до парафіяльних греко-католицьких священиків описав у своїх спогадах священик тернопільської області Г.Харчук: «...Большевики під час свого побуту нікого в парафії не вбили. Натомість вивезення і арешти були. А в селі Романові, навіть, місцевого священика з хати не вигнали, а все тому, що домівка ця столітня ліплянка і соломною вкрита. А от восени 1939 року, у місяці жовтні, заграбували все майно пароха – а то: інвентар живий і мертвий, все збіжжя – збір за 1939 рік – так, що опісля парох був з родиною полишений на ласку побожних парафіян, котрі потайки утримували його, не даючи вмерти з голоду...» [4, с. 12].

Спроби властей підірвати вплив церкви були скеровані на неї як з середини, так і ззовні. Діяльність вищого духовенства, у тому числі єпископів, піддавалася постійному нагляду та контролю, здійснювалися спроби посягти внутрішню негоду між ними.

Слід зазначити, що частина духовенства, особливо молодого віку, публічно демонстрували свою незгоду з режимом і націоналістичні погляди, виходячи за рамки обережної критики вади. Свідомий можливих трагічних наслідків такої поведінки церкви, митрополит греко-католицької церкви А. Шептицький, задля запобігання репресій, запропонував священика дотримуватися політичної нейтральності. Одночасно митрополит А. Шептицький робив спроби добитися від нової влади права на релігійну свободу громадян. При цьому він посилався на статті Конституції СРСР 1936 року. У грудні 1940 року митрополит нагадав священикам, що у боротьбі з атеїстичною пропагандою вони повинні використовувати усі релігійні права, даровані радянською конституцією [6, с. 76], а в листі до завідувача львівським обласним відділом народної освіти, протестуючи проти атеїстичної пропаганди в школах, знову апелював до положень Конституції СРСР. Однак, ці та інші заяви не допомогли. Конституційні права громадян на релігійну свободу на практиці не дотримувалися [2, с. 55].

Репресії проти священнослужителів особливо посилювалися напередодні німецько-радянської війни. Проте, незважаючи на усі зусилля радянського режиму, наслідки антирелігійної кампанії 1939 – 1941 років залишилися більш ніж скромними. Культ войовничого атеїзму закріпився у свідомості мешканців Західної України, як одне з найприємніших переживань у часи перебування під радянською владою. Зрівнятися з ним могло, хіба що, відчуття страху за своє життя, спричинене терором з боку органів державної влади.

Висновок. Загалом, наслідки радянізації Західної України досить неоднозначні. Зокрема, відбулося чимало позитивних змін: безкоштовність і доступність освіти; радянська держава вкладала значні кошти у розвиток освіти: чи то друк підручників і посібників, чи то закупівля шкільного приладдя, а також досить потужно фінансувала матеріальну складову освіти, будуючи нові школи, дитячі садки, тощо; позитивним моментом стало домінування української мови у закладах освіти Західної України у досліджуваній період.

У сфері культури повністю ігнорувалися національні цінності і традиції, заідеологізованість суспільного життя, тотальний контроль влади на духовним станом суспільства збіднювали культурний розвиток, одноманітність душила культуру. Грубий атеїстичний тиск на населення поглибив відчуження між жителями західних областей України і новою владою, і як підсумок, населення регіону залишалося глибоко віруючим.

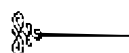
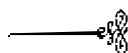
Джерела та література

1. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви / І. Власовський. – Т. IV. – Ч. 2. – Нью-Йорк, 1975. – 272 с.
2. Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М.П. Куницький. Монографія. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.
3. Кучерепа М.М., Вісин В.В. Волинь: 1939 – 1941 рр.: Навчальний посібник / М.М. Кучерепа, В.В. Вісин. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005, - 486 с.

4. Лучаківська І. Ставлення радянського режиму до церкви і духовенства Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / І. Лучаківська // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Випуск 3. – Луцьк, 1998. – С. 11 – 14.
5. Стрільчук Л. Українські політичні біженці та переміщені особи після другої світової війни / Л. Стрільчук // Літопис Волині., 2004, Число 3., – С. 139 – 167.
6. Шептицький А. Листи-послання (1939 – 1944) / А. Шептицький. – Львів: Терен, 1991. – 224 с.
7. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30-50-ті роки ХХ століття. (Історико-політологічний аспект) / Б.О. Ярош. – Луцьк: Надсти'я, 1995. – 171 с.
8. Strilchuk L. Cauzele caracterului forțat al repatrierii ucrainenilor din zonele occidentale de ocupație în URSS, după al Doilea Război Mondial (1945-1951) / L. Strilchuk // Copyright 2016 «Codrul Cosminului», XXII, 2016, No. 2, – P. 267-284.

До 100-річчя Першої світової війни та Української революції

УДК 94(477.82):82-94 "1917-1921

Олександр Дем'янюк

Волинський край у мемуарних працях учасників Української революції 1917–1921 рр.

У статті проаналізовано головні праці мемуарного характеру, в яких безпосередні учасники доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. наводять відомості про перебіг державотворчих і військово-політичних подій на території Волинської губернії й прилеглих до неї територій в період Української революції. Опрацьовано мемуари, в яких автори висловили як своє бачення окремих подій в добу Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, так і спогади з власними оцінками загальнонаціональних державотворчих процесів. Поза межами дослідження залишилися мемуари державних, політичних і військових діячів іноземних держав.

Ключові слова: Українська революція, Волинська губернія, Волинь, Українська Народна Республіка, Українська Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР, мемуари.

Дем'янюк А. Волинский край в мемуарах участников Украинской революции 1917–1921 гг.

В статье проанализированы главные труды мемуарного характера, где непосредственные участники периода национально-освободительной борьбы 1917–1921 гг. информируют о государственнообразовательных и военно-политических событиях на территории Волинской губернии и прилегающих к ней территориях в период Украинской революции. Изучены мемуары, где авторы излагают как свое виденье отдельных событий в период Украинской Центральной Рады, Гетьманата П. Скоропадского, Директории УНР, так и воспоминания с индивидуальными оценками общенациональных государственных процессов. Не вошли в это исследование воспоминания государственных, политических и военных деятелей иностранных государств.

Ключевые слова: Украинская революция, Волинская губерния, Волинь, Украинская Народная Республика, Украинская Центральная Рада, Гетманат П. Скоропадского, Директория УНР, мемуары.

Demianiuk O. Volyn' land in the memoir works of 1917-1921 Ukrainian revolution participants

The article analyzes the main memoir works, in which direct participants of the national-liberation struggle era of 1917-1921 present information about the progress of state-building and military-political events in the Volyn' region and its adjacent areas during the Ukrainian revolution. The author processed the memoirs in which the writers expressed their vision of individual events in the days of Ukrainian Central Rada, Hetmanat of P. Skoropadskyi, and Directory of UPR as well as memories with their own estimation of national state-building processes. At the same time, the memoirs of state, political, and military leaders of foreign countries were intentionally left outside the scope of the research.

Key words: Ukrainian revolution, Volyn' region, Volyn', Ukrainian People's Republic, Ukrainian Central Rada, Hetmanat P. Skoropadsky, Directory of UPR, memoirs.

Постановка наукової проблеми та її значення. В останні роки, на фоні зростання зацікавлення усною історією, по-новому прочитуються спогади учасників доленосних для України та її громадян подій. Не стали винятком перипетії столітньої давнини. Адже тоді прибічники фактично кожного політичного напрямку залишили мемуари про свою участь у військово-політичному протистоянні в період 1917–1921 років. Здебільшого ці спогади відрізняються цікавим фактологічним матеріалом, нерідко унікальним, залишеним у пам'яті авторів. Окрім того, мемуари мають оригінальну особливість – вони дозволяють досліднику подивитися на столітні події очима урядовця, військовика, політика, рідше – пересічного громадянина. Цікаво з-під пера очевидця прочитати аналіз тогочасних справ, спроби пояснити причини локальної невдачі українського руху чи поразки національних визвольних змагань у загальнодержавному масштабі.

Частина з них містить різнопланову інформацію про військово-політичні події, які відбувалися на території Волинської губернії в різні періоди Української революції. З мемуарних сторінок дізнаємося про становище місцевого населення, його участь в революційних подіях, сприйняття чи неприйняття перебігу військово-політичних баталій, в які

волею історичного часу був втягнутий місцевий люд. У більшості спогадів проглядається суб'єктивний погляд мемуариста на різні аспекти національно-визвольних змагань 1917–21 рр.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Звісно, що донині не опубліковані усі без винятку спогади учасників Української революції, а окремі з них кількаразово перевидані. Така диспропорція пояснюється тим, що видавництва й видавничі фундації України та української діаспори зосереджені на працях-спогадах політиків вищих ешелонів влади – членів Української Центральної Ради, прем'єр-міністрів і міністрів українських урядів, воєначальників, дипломатів. У таких працях фактично не проглядається роль Волинської губернії та доля волинян у період визвольних змагань 1917–1921 рр. Натомість нас більше зацікавили праці В. Петріва, В. Зелінського, Є. Бородієвича, Г. Мартинця, Л. Мишуги.

Формулювання мети та завдань статті. З огляду на стан розробки обраної проблеми, зосередимося на мемуарах учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., в яких місце Волинської губернії та доля волинян найяскравіше змальована очевидцями й безпосередніми учасниками Української революції.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Мемуарна література, яка вийшла друком в Україні та поза її межами, суттєво доповнила дослідження про військово-політичну ситуацію на території Волинської губернії у 1914–1921 рр. Цінність мемуарів, як джерела з вивчення доби українських національно-визвольних змагань, визначається наявністю в них нових фактів та відомостей, перевірка яких нерідко потребує додаткового часу, різних джерел, хронологічної зв'язки.

Значна кількість спогадів учасниками українських національно-визвольних змагань була написана та видана в еміграції. Частина з них, після проголошення незалежності України, вийшла друком на батьківщині. Їх авторами виступили колишні українські політичні діячі, українські дипломати, генерали та старшини українських армій УНР та ЗУНР. Звичайно, що переважна більшість авторів лише побіжно торкаються військово-політичних і соціально-економічних аспектів розвитку Волинської губернії у досліджуваній нами період.

Так, активний учасник Української революції 1917–1921 рр. Д. Дорошенко (чернігівський губернський комісар, міністр закордонних справ в добу Гетьманату П. Скоропадського) у мемуарах «Война и революция на Украине» вказував, що на початок червня 1917 р. Українська Центральна Рада, отримавши підтримку різними з'їздами та зборами, зробилася фактичним господарем ситуації в Україні [1, 64]. Всебічний аналіз тогочасних подій, нашттовує на думку, що таке твердження було трохи перебільшеним. У цій же праці Д. Дорошенко, розглядаючи протистояння УЦР і Тимчасового уряду Росії, пише, що на прийняття інструкції ТУ Росії і «використання її для організації секретаріату вплинула між іншим телеграма, надіслана з Петрограду на ім'я Центральної ради зборами комісарів українських губерній, які тоді перебували в Петрограді на з'їзді комісарів», де був і волинський комісар А. В'язлов [1, с. 67].

Аналізуючи становище правобережних губерній восени 1917 р., Д. Дорошенко згадував, що на з'їзді губернських і повітових комісарів автономної України (Чернігівська, Полтавська, Волинська і Подільська губернії) було розкрито доволі сумну картину: «правобережна Україна страшно страждала від погромів і різних безчинств, як заподіювали солдати фронту, що перетворилися в орди насильників і грабіжників... На Полтавщині і на Волині все частіше і частіше проходили безлади на аграрному ґрунті, давала про себе знати анархія» [1, с. 79].

Зустрічаємо у Д. Дорошенка ще коротеньку згадку про Волинський край, пов'язану з перебуванням тут державних інституцій УНР взимку 1918 р. «Центральна рада з проф. Грушевським на чолі, тобто декілька десятків її найактивніших членів і залишки війська відступили до Житомира, а потім до ст. Сарни на Волині. Звідси була послана делегація в Брест-Литовський для укладання миру» [1, с. 96].

У виданні «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки)» Д. Дорошенко змалював ситуацію на західноволинських землях у час виведення з території України німецьких військ, подав свої враження про подорож через Волинь до Києва, про перебування у Голобах, Рівному, Ковелі, про протистояння республіканських військ з гетьманськими, а в районі Дубровиці з більшовицькими військами. Зокрема, він подає свою мандрівку з Європи до Києва через територію Волині: «В Голобах дожидало нас велике розчарування щодо дальшої їзди: від Голобів поїзди далі не йшли. В Рівному невеликий гарнізон гетьманських військ, і на нього наступала повстанці. Взагалі, повстання, виявилось, не тільки не приборкане, а навпаки розгорялося все більше й більше... В Голобах не було де розташуватись, а вже стояла зима: був

початок грудня; в Берліні йшов дощ, а тут уже все було в снігу. Голоби уявляли з себе такий же колосальний табір, як і місяць тому назад; пасажирські потяги не йшли, але без перерви надходили зі сходу ешелони з німецьким військом і всякий його майном.... З заходу майже щодня приходили потяги з воєннопоненими колишньої російської армії, які поверталися додому. В Голобах вони сідали в товарні вагони й мандрували далі» [2, с. 386–387].

У «Моїх споминах про недавнє минуле (1914–1920 роки)» Д. Дорошенко зафіксував життя тогочасного Рівного: «Наш вагон причепили до якогось товарного потягу, і ми помаленьку посунули на схід. Ніч їзди – і ми в Рівному. Наш потяг поставили на станції. Розпитав я, хто головний начальник у мсті, кажуть – генерал Ч. За якусь годину генерал сам явився до мене. ... Першими його словами після взаємних привітань були: «В яких Ви відносинах з Петлюрою?»... З розмови виявилось, що ціла залога генерала складалася з 600 до 700 людей, майже виключно з мобілізованих офіцерів. Поруч стояв у Рівному штаб німецької дивізії, що мав кілька тисяч людей і артилерію, але німці тримали неутралітет. З Києвом зв'язку не було. Повстання поширилось на цілу середню Волинь» [2, с. 387].

Тут знаходимо і характеристику життя західноволинського прикордоння в ту буремну пору: «Ковельські земляки дуже побоювалися ворожих виступів з боку поляків, котрі все ближче присували свої озброєні відділи, а німці вже зовсім не цікавилися місцевими справами, дбаючи тільки про одне: як би швидше вивезти всіх своїх з України і з дальших земель додому» [2, с. 389].

Фактологічний матеріал щодо Волинських земель зустрічаємо в праці Б. Мартоса (член УЦР, генеральний секретар земельних справ, міністр фінансів і голова Ради народних міністрів) «Оскілка й Болбочан. Спогади». Окрім усього він подає оцінку виступів отаманів В. Оскілка та П. Болбочана проти української влади, розповідає про причини появи явища «оматанії» на українських землях, про наслідки виступу отамана В. Оскілка для української державності та безпосередньо для волинських земель.

Згадуючи про Північну групу Дієвої армії УНР, він вказав: «на чолі нашої Північної Групи стояв тоді отаман В. Оскілка, колишній вчитель без військового стажу, під час війни – хорунжий.... Військо під командою Оскілка одержувало зброю і одяг, але участі в боях не приймало: воно все перебувало в стадії формування. Це військо не мало великої боєвої сили, хоч носило голосну назву «Група» [3, с. 9].

Характеризуючи наслідки спроби перевороту в Рівному, Б. Мартос зазначив: «Втеча перших трьох (Оскілка, Мацюка і Гемпеля – О. Д.) до Польщі дуже характерна; її треба поставити в зв'язок з тим, що в день спроби В. Оскілка зробити переворот польське військо зайняло Луцьк; а перед тим з літака було розкидано відозви, де закликалося мешканців Луцька і гарнізон не робити спротиву, мотивуючи тим, що Оскілка арештував Уряд і перебрав владу на себе, а він, мовляв, співпрацює з поляками» [3, с. 18]. Урядовець згадував, що «1-го травня відбулася велика маніфестація перед будинком Ради Міністрів. Величезний натовп урядовців, військових та мешканців м. Рівного висловлював свою прихильність Уряду... Але ми не могли перемогти наслідків оскілкової авантюри: Луцьк залишився в руках у поляків, боєздатність Північної Групи через оскілковську акцію знизилася; ми мусіли залишити Рівне, а в скорому часі навіть переїхати на територію Галичини» [3, с. 18–19].

Важливими для формування об'єктивних висновків з окремих військово-політичних питань розвитку Волинської губернії впродовж значного періоду Української революції є спогади гетьмана П. Скоропадського «Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918», в яких автором здійснено опис подій, безпосереднім учасником яких він був, у тому числі українізації російських частин, боротьбі з більшовицькими відділами, які орудували на території Східної Волині та Київщині, участі у підготовці та здійсненні державного перевороту. На сторінках спогадів гетьмана відтворено трансформацію його політичних поглядів від російського генерала до українського державника.

Як генерал російської армії П. Скоропадський в своїх спогадах багато місця відвів військовим проблемам, подіям, фактам. Так, говорячи про запаси різноманітного зброї, набоїв, військового майна, він згадує, що «основна їх маска перебувала в найближчому тилу наших колишніх армій, в Подільсько-Волинській та частині Київської губерній» [4, с. 186]. Хоча й не існувало Подільсько-Волинської губернії, однак локалізація військового начиння зрозуміла.

У спогадах П. Скоропадського зафіксована згадка про військово-політичні події, які охопили українські губернії в січні 1918 р. Він занотував: «До Звенігородки (де перебував

гетьман – О.Д.) з Києва доходили самі непевні відомості. Дехто говорив, що в Житомирі перебувають українські частини, які бажають битися з більшовиками, інші, що під Києвом йдуть бої. Я сам хотів їхати в Житомир й прийняти участь в боях, або поїхати в Київ і там дізнатися про справжню ситуацію» [4, с. 114], або ж «я ще раніше отримав від нього (Полтавець – О. Д.)... переданого мені листа, в якому він на вимогу офіцерів просив мене приїхати в Житомир для командування частинами, які боролися з більшовиками» [4, с. 122].

Український військовий діяч генерал-хорунжий армії УНР В. Петрів (військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР) у «Споминах з часів української революції (1917–1921)» ділиться враженнями про побачене на території Волинської губернії в районі Олевська, коли він на чолі військової частини, складеної з українців, яка перейшла на сторону української влади, здійснював перехід із Західного фронту до Києва. На сторінках спогадів В. Петрів неодноразово звертається до своїх оцінок військово-політичної ситуації в державі та окремих її регіонах, у тому числі й на Волині. В. Петрів згадував: «Ми дома, але не в себе. В 30 верстах від м. Олевська, на яке ми мали вийти, зустріли ми знову сліди «російської демобілізації»... Селяне повідомили нас, що на станції Олевську стоїть якась залага, яка виходила до села реквізувати сіно і знущатися над селянами, називаючи їх зрадниками революції – лаяла Центральну Раду, Україну і т.д.» [5, с. 282].

Зустрічаємо у В. Петріва спогад про діяльність його вояків в Олевську: «З менту прибуття до Олевська гайдамаки не мали хвилинок спокою. Праця кипіла. Виправляли потяги на Київ з майном, реквірували переходячі ешелони з організованими та дезорганізованими дезертирами, впорядкували життя та самооборону околичних сіл, звідки вже зранку 15. почали приходити делегації» [5, с. 287].

Згадує він і про відступ українського війська з Києва до Житомира в січні 1918 р. «У три переходи дійшли ми до міста Житомира. Переходи без боїв і подій нецікаві, проте надзвичайно цікавими були ті настрої сіл і селянства, які довелося спостерігати по дорозі» [5, с. 323], «коли ми підійшли до Житомира, всі активні українські частини були вже навантажені на ешелони та на поготів лі вирушити до Коростеня» [5, с. 330]. Та на продовження «мандрів» теренами Волинського Полісся: «Коли ми доїхали до Коростеня, його вже взяла наша піхота, а Січові Стрільці поїхали далі в напрямку Сарни, а Дорошенківці посунулися на Овруч. Але в тому боці вже покінчено з Поляками, і російські війська, які з ними бились пішли їх переслідувати далі на Мозир» [5, с. 331].

Командир Синьої дивізії генерал В. Зелінський у спогадах «Синьожупанники. Спогади з 1918–1921» знайомить не лише з побутом стрільців Синьої дивізії, але й подає відомості про їх перебування на території Західної Волині, бойовий шлях упродовж 1918–1921 рр., військові дії між політичними опонентами, свої взаємини з українськими політиками. Так, В. Зелінський згадує перші дні перебування на Волині: «До Ковля приїхав я 21 лютого 1918 року. На двірці ждали на мене представники, старшини від штабу німецького корпусу та старшини мого штабу, що вже ждали на мене в Ковлі. Тут зголосив мені начальник мого штабу Янів, що дивізія розташована в містечку Голобах під Ковлем. Там теж є поміщення для начальства, для штабу й для мене» [6, с. 33].

Щодо структури Синьожупанної дивізії, яка проходила вишкіл на території Ковельщини, то у В. Зелінського читаємо: «дивізія складалася з чотирьох піших полків та гарматного полку. Комендантами полків були всі ті, яких я призначив ще в таборі в Ган-Мюндені. Змінив тільки коменданта першого полка. На місце Пухтаєвича, що став моїм заступником, призначив комендантом Миколу Шаповала» [6, с. 36].

Про роки перебування на Волині на посаді посадника м. Володимира-Волинського, про вербункову та культурно-освітню діяльність січових стрільців, створення шкільної мережі на території Володимир-Волинського повіту дізнаємося зі спогадів Г. Мартинця «Мій побут і праця на Волині (Спомини)». У своїх спогадах він подав доволі вдалу характеристику тодішньої освітньої ситуації на Волині: «Як відомо, безпосередньо після воєнних дій та зайняття Волині австрійцями, всяке навчання перестало існувати. ... Новій окупаційній владі, зайнятій власними воєнними проблемами, справа освіти не була актуальна, а вже зовсім байдужа по відношенні до населення чужої території» [7, с. 10–11].

Залишив спогади про Володимир-Волинський у 1918 р. та свою діяльність на Волині галицький громадсько-політичний діяч Л. Мишуга (голова Української ради м. Володимира-Волинського, згодом – урядовець ЗУНР) «1918 рік у Володимирі». Так, він змалював становище

Володимира-Волинського восени 1918 р., коли повстала потреба 32000 австрійський гарнізон міста демобілізувати. Українська громада намагалася перебрати на себе управління містом: «Одночасно зорганізовано міську міліцію з 300 людей, до якої поприділювано старшин – місцевих українців, що служили в російській армії. Ця міліція перебрала охорону міста в той день, коли від'їде останній транспорт війська» [8, с. 24], «з усіх сторін Волині, де були українські школи, та українці з Устилуга, Ковля, Матієва, Любовні і т.д. питають, що мають робити, бо польські війська надходять і мали вже зайняти Любомль. В місті суцільна анархія. Військо порозбирало всі магазини і розкрадало все, що там було» [8, с. 27].

Цікаві спогади залишив Л. Мишуга про українсько-польські тогочасні стосунки: «13-го листопада прибігла до Управи громада жидів з криком, що поляки вже на боклазі коло магазинів... Уже здалека побачили ми довжелезний обоз коло 200 возів, а біля них озброєних вояків у цивільній одежі та в конфедератках... Мене затримали, але коли я сказав, що я міський голова і комендант і, що я хочу говорити з їх комендантом, запровадили мене зараз до нього... Він (комендант – О.Д.) сказав, що перебирає владу з наказу Головної Команди з Люблина, а я відповів, що вже перебрав владу в імені УНР зі Львова... Тоді він почав виправдовуватися, що вони думали, що тут нема ніякої влади і що він не хоче проливати крові, але просить відпустити йому дещо з магазинів» [8, с. 30].

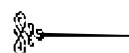
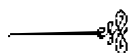
Фрагментарні згадки про Волинську губернію залишив М. Шкільник (урядовець Міністерства торгівлі і промисловості, Міністерства закордонних справ, працівник посольства УНР у Польщі, департаменту МЗС) у праці «Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми». Так, у цілому негативно характеризуючи період Гетьманату П. Скоропадського автор зазначив: «Положення ще більше ускладнилося, коли деякі гетьманські адміністратори почали розв'язувати повітові земські управи, як наприклад у Рівному на Волині... та голів і членів управ заганяти до в'язниць (між іншим попали до тюрми визначні діячі Сліпченко і Сумневич, якого я прекрасно знав)» (Ф. Сумневич – майбутній Волинський губернський комісар – О. Д.) [9, с. 367]. Окрім того, М. Шкільник подає свої оцінки наслідків повстання отамана В. Оскілка: «Внаслідок повстання от. Оскілка в Рівному проти Директорії, інспірованого поляками, вийшов зі складу Директорії О. Андріївський (СС)» [9, с. 486].

Окремі аспекти досліджуваної нами проблеми знайшли своє відображення у спогадах О. Станіміра «Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920» [10] та В. Федорка «Спогади з часів визвольної боротьби 1917–21 років» [11].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Незважаючи на певні недоліки мемуарної літератури та її фрагментарність стосовно обраного нами напрямку дослідження, у ній зустрічаються відомості, котрі дозволяють нам краще зрозуміти реальний військово-політичний стан Волинської губернії та його зміну впродовж 1917–1921 рр.

Джерела та література

1. Дорошенко Д. Война и революция на Украине / Д. Дорошенко // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г. / Сост. С. А. Алексеев; под ред. Н. Н. Попова. – К. : Изд-во полит. л-ры Украины, 1990. – С. 64–98.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.
3. Мартос Б. Оскілко й Болбочан. Спогади / Б. Мартос. – Мюнхен : Видавництво Белей, 1958. – 62 с.
4. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – груд. 1918 / П. Скоропадський; гол. ред. Я. Пеленський. – К., Філадельфія, 1995. – 496 с.
5. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) / В. Петрів // Військово-історичні праці. Спомини. – К. : Поліграфкнига, 2002. – С. 237–623.
6. Зелінський В. Синьожупанники. Спогади з 1918–1921 / В. Зелінський. – Берлін, 1938. – 76 с.
7. Мартинець Г. Мій побут і праця на Волині (Спомини) / Г. Мартинець // Літопис Волині. – 1967. – Чис. 9. – С. 6–20.
8. Мишуга Л. 1918 рік у Володимирі / Л. Мишуга // Літопис Волині. – 1953. – Чис. 1. – С. 23–39.
9. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми / Михайло Шкільник; упоряд. В. Верстюк. – К. : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2016. – 512 с.
10. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 / О. Станімір. – Торонто, 1966. – 192 с.
11. Федорко В. Спогади з часів визвольної боротьби 1917–21 років / В. Федорко. – Мельбурн : Видавництво Союзу Українських Комбатантів Вікторії, 1973. – 24 с.

Капеланство армії УНР

У статті розглянуто створення у ході напруженої збройної боротьби Армії УНР, інституту військових капеланів, який відіграв важливу роль у підтримці високого морально-бойового духу військових, згадано забуте і маловідоме ім'я що пов'язано з нашим містом Луцьком П. Пашевського.

Згадуємо душпастиря Армії УНР ще й тому, що питання військових священників в українських Збройних силах сьогодні не вирішене, але наявність капеланів у військових структурах є актуальною в наш час.

Ключові слова: священник Армії УНР, збройні сили, корпус, Директорія, капелан, духовна семінарія, Головний Отаман, Український Церковний Синод.

Кравець А. Капеланство армії УНР.

В статье рассмотрено создание в ходе напряженной вооруженной борьбы Армии УНР, института военных капелланов, который сыграл важную роль в поддержании высокого морально-боевого духа военных, упомянуто забытое и малоизвестное имя что связано с нашим городом Луцком П. Пашевского.

Вспоминаем пастыря Армии УНР еще и потому, что вопрос военных священников в украинских Вооруженных силах сегодня не решен, но наличие капелланов в военных структурах является актуальной в наше время.

Ключевые слова: священник Армии УНР, вооруженные силы, корпус, Директория, капеллан, духовная семинария, Главный Атаман, Украинский Церковный Синод.

Kravets A. The chaplaincy of the army of the UPR.

The article deals with the establishment during the intense armed struggle UNR Army, the institute of military chaplains, who played an important role in maintaining high moral and morale of military referred forgotten and little-known name that is associated with our city Lutsk P. Pashevskaja.

Remembering pastor UNR Army also that the issue of military priests in the Ukrainian Armed Forces today are not resolved, but the presence of chaplains in the military structures is relevant today.

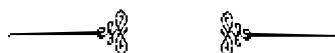
Key words: priest UNR Army, the armed forces building, Directory, chaplain, seminary, Chief Ataman, Ukrainian Church Synod.

Діяльність капеланів в українських військових формаціях першої половини ХХ ст. є найменш дослідженою у вітчизняній науці. Це було зумовлено насамперед тим, що впродовж десятиліть радянська історіографія розглядала всі державні утворення в Україні періоду національно-визвольних змагань за незалежність 1917–1920 рр. та їх збройні сили як «буржуазно-націоналістичні» та «антинародні». В радянській історіографії, яка була слугою тоталітарної системи, склалося дві характерні тенденції щодо даної проблеми: повне ігнорування або брутална фальсифікація.

Досліджувана проблема має не лише науково-пізнавальний інтерес, але й практичну значимість, коли йдеться про використання набутого досвіду в процесах реформування Збройних Сил України на сучасному етапі. Вартий уваги насамперед такий її аспект, як співвідношення християнських моральних цінностей з обов'язками, які покладаються на воїна, зобов'язаного силовими методами відстоювати суверенітет своєї країни, її національні інтереси.

Духовенство українських збройних формацій привертає увагу тому, що, незважаючи на значну активізацію досліджень із даної теми в сучасній Україні, досі не створено цілісної картини функціонування капеланства армій національних державних утворень ХХ ст.

Досліджуючи військово-будівництво та діяльність збройних сил, сучасні історики залишають поза межами аналізу організацію, структуру, форми і методи діяльності військового духовенства. І лише в останні роки з'явилися наукові праці, присвячені організації та діяльності військових священників. Так, окремі аспекти проблеми інституту військового духовенства в арміях УНР і Гетьманату висвітлюють Б. Андрусин, В. Борщевич, В. Марчук, В. Ульяновський, В. Футулуйчук. Значний внесок у дослідження окремих аспектів проблеми зробили історики діаспори. Серед наукових праць, присвячених організації та діяльності служби капеланів в українських військових формаціях першої половини ХХ ст., відзначимо історико-мемуарні нариси отців П. Пашевського, П. Білона, публікації перемиського дослідника О. Колянчука.

У ході антигетьманського повстання у листопаді - грудні 1918 р. відбулося бурхливе зростання українського війська Директорії. Зусиллями Головного Отамана С. Петлюри й талановитих, відданих українській справі воєначальників Є. Коновальця О. Осецького, М. Юнаківа, П. Єрошевича, В. Петріва, М. Капустянського, М. Омеляновича - Павленка у ході другої українсько-більшовицької війни 1919 р. були створені цілком боєздатні Запорізький корпус, Осадний корпус Січових Стрільців, кілька піших дивізій.

Керівництво Української Народної Республіки (УНР) зробило певні висновки з досвіду попереднього військового будівництва за часів Центральної Ради, відтак намагалося враховувати фактор військового духовенства у процесі піднесення морально-бойового стану війська. В одному з перших законів про автокефалію Української Православної Церкви від 1 січня 1919 р. зазначалося, що Головний священник Армії УНР входить до складу Українського Церковного Синоду. Для забезпечення релігійно-духовних потреб особового складу збройних сил у січні 1919 р. створено Головну управу військового духовенства, що була частиною Генерального штабу Армії УНР, яка взяла на облік близько 30 капеланів військових частин і наказом від 15 січня 1919 р. оголосила їх на службі в армії. За статусом і правами військові священники були прирівняні до старшин у званні підполковника й отримували відповідне матеріальне забезпечення. Звичайно, всі вони були православного віросповідання [1]. В корпусі Січових Стрільців Є. Коновальця, який майже наполовину складався з галицьких греко-католиків, при штабі було впроваджено представників православної та греко-католицької Церков. Діяльністю православних капеланів керував протоієрей О. Маричев, а греко-католицьких – отець С. Гребенюк. Представники різних течій християнства тісно співпрацювали заради спільної мети – укріплення морально-бойового стану вояків корпусу, який, до речі, був найбільш боєздатною формацією Армії УНР [2]. Вже в грудні 1918 р. відразу ж по вступі Армії УНР до Києва і приходу Директорії до влади в Україні було впроваджено інституцію військового духовенства й наказом Головного Отамана призначено Головним священником українського війська отця Антонія Матеюка. Це був досвідчений релігійний діяч, який отримав духовну освіту в Холмській духовній семінарії. Він близько сприйняв ідеї Української революції 1917 р., представляв Холмщину й Підляшшя в Центральній Раді, будучи військовим священником 248-го запасного полку, який дислокувався в Києві. З 1917 р., коли розпочалася перша українсько-більшовицька війна, отець Антоній став капеланом Запорізького загону генерала К. Прісовського, який боронив Київ, відступав до Житомира й повернувся в столицю навесні 1918 р. За Директорії військовий священник був обраний до складу Українського Священного Синоду, брав активну участь у становленні національної Церкви та розбудови структури армійського духовенства. У листопаді 1919 р. його, хворого на тиф, захопили в полон у Жмеринці денікінці і розстріляли [3]. Зусиллями Духовної управи під керівництвом отця А. Матеюка військові частини укомплектовувалися капеланами, хоча нерідко командири самостійно запрошували на службу місцевих священників.

В умовах безперервних бойових дій проти більшовицьких, денікінських та польських військ інституція капеланів Армії УНР не набула чітких організаційних форм, як це було, зокрема, в Галицькій армії або російській, де кожний полк мав військового священника. Полкових капеланів у армії майже не було. Щоправда, всі дивізії були ними укомплектовані. Зокрема, дивізійними священниками були: 1-ї Запорізької – отець А. Волкович, 2-ї Волинської – отець В. Сукачів, 3-ї Залізної – отець П. П'ятаченко, 4-ї Київської – М. Маринич, П. Мельник, 5-ї Херсонської – отець М. Раїнський, 6-ї Січової – отець П. Білон, отець П. Табінський, Окремої кінної – отець М. Обертович.

Відсутність законодавчих правових актів щодо організації служби військового духовенства негативно відбивалося на її діяльності, що серйозно непокоїло досвідчених капеланів. Про це свідчить архівний документ – лист дивізійного священника отця Василя Сукачіва до Міністра ісповідань уряду УНР, у якому він наголошував: «Необхідно, щоб авторитет панотців мав підставу і в законних установах – себто – в штатах. Між тим, на превеликий жаль, становище військового панотця дуже мало з'ясовано. Військові штати передбачають всіх панотців без розділу як тільки куренних, а послідній окремий наказ підрозділяє весь склад панотців: на головного і «решту» і тільки, без розділу на дивізійних, бригадних та інших. Не береться до уваги ні сан, ні довголітня служба – всі приравнені по посаді до підполковника. Необхідно виробити досить обосновані штати духовенства, його управління, докладно визначити обов'язки кожної ступені управління, його підлеглисть в праці і службовий зв'язок одного з

другим, щоб взагалі управління собою виявляло гарно налагоджений апарат, де все між собою зв'язано і одно другому допомога. За зразок можна взяти штати військового духовенства за старі часи» [4].

Недоліки в організації служби військового духовенства були здебільшого результатом об'єктивних обставин, насамперед, безперервних бойових дій Армії УНР на кількох фронтах. Особливо складна ситуація утворилася восени 1919 р., коли Армію притиснули до західних кордонів держави. Саме тоді Міністерство ісповідань УНР очолив відомий український релігійний і громадський діяч, перший ректор Кам'янець-Подільського університету та міністр освіти в уряді УНР, уродженець Київщини Іван Огієнко. Армійське духовенство взяло активну участь в акції прийняття присяги оновленого тексту, яку давали уряд та Армія УНР. Цією акцією демонструвалася вірність державного апарату і війська народові України в боротьбі на захист Вітчизни. Урочиста акція супроводжувалася Службою Божою, церковними піснями в присутності керівництва держави й справила глибоке враження на вояків. Після смерті отця А. Матеюка, Головну управу військового духовенства Армії УНР у листопаді 1919 р. очолив Протопресвітер отець П. Пашевський. Саме в ті дні наприкінці листопада – на початку грудня армія опинилася в оточенні поблизу Любара під загрозою повного знищення або інтернування в Польщі. Зібравшись із силами, її частини під командуванням генерала М. Омелянович-Павленка прорвали фронт і здійснили героїчний рейд по тилах більшовицьких і денікінських військ із 6 грудня до 6 травня 1920 р., який увійшов у історію визвольної війни українського народу як Перший Зимовий похід. Серед його учасників були й капелани, які духовно і морально підтримували українських вояків.

Під час Зимового походу, який проліг по землях південних і центральних губерній України, капелани діяли безпосередньо у військових частинах, а протопресвітер П. Пашевський пересувався зі штабом Запорізької дивізії, який виконував функції штабу армії. Слід відзначити, що військові священники надавали широку духовну опіку місцевому селянству, яке через війну часто залишалося без священників. Наявність в українському війську православних священників справляла велике враження на місцеве населення Херсонщини, Єлисаветградщини, Катеринославщини, Черкащини, Київщини, де довелося перебувати Армії УНР.

Діяльність капеланів своєї армії високо оцінював її командувач генерал М. Омелянович-Павленко, який у книзі про Зимовий похід писав: «Присутність у війську українському священників і щире виконання релігійних потреб також дуже імпонувало селянським масам; можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо едналося в загальній журбі про долю Рідного Краю» [5]. Після повернення Армії УНР із Зимового походу, у м. Ямполі її огляд здійснив особисто Головний Отаман С. Петлюра. Було проведено урочистий молебень, парад військ та виступ Головного Отамана, який щиро подякував козакам, старшинам і військовим священникам за здійснення стратегічної операції та масовий героїзм її учасників. Згодом, 29 липня 1920 р., за підписом Головного Отамана та військового міністра В. Сальського до військ надійшов наказ, у якому зазначалося: «Протоієрею дієвої Армії П. Пашевському і священникам Волинської дивізії В. Сукачіву, від імени Республіки і мого оголошую подяку за ту релігійно-моральну допомогу, яку вони давали нашій рідній Армії під час її незабутнього Зимового походу в тилу ворога» [6]. Тоді ж С. Петлюра оголосив цих капеланів армії Лицарями Залізного хреста.

З роками ім'я П. Пашевського забулось. Відродив забуте ім'я відомий український письменник з Волині І. Корсак, у своєму романі «Капелан армії УНР». Вкотре письменник використовує вже знаний з попередніх його книжок літературний прийом це «воскресіння» забутих і маловідомих імен, що належать вітчизняній історії. Цього разу об'єктом його художнього дослідження став П. Пашевський.

П. Пашевський народився 1874 р. на Київщині, скінчив Духовну семінарію в Києві і працював благочинним на Херсонщині. В червні 1917 р. був делегатом від Херсонської єпархії на I Всеукраїнському церковному З'їзді, що відбувався в Києві. Тоді ж С. Петлюра, голова Головного українського військового комітету (ГУВК), запросив його на службу до українського війська, яке власне організувалось. 25 липня 1917 р. ГУВК призначив отця П. Пашевського військовим священником (капеланом) 10-го українського резервного, пізнішого Сердюцького полку ім. Петра Дорошенка. Як військовий священник брав участь в I Зимовому поході військ УНР (грудень 1919 р. — травень 1920 р.), був поранений. Після повернення з походу отець

П. Пашевський був призначений начальником Управи душпастирства (головним капеланом) Армії УНР в чині генерал-хорунжого.

Після поразки визвольних змагань 20-х р. ХХ століття і інтерновання військ УНР в Польщі перебував в таборі в Каліші. З ініціативи командирів дивізій і за згодою міністра віровизнань УНР І. Огієнка та митрополита Ю. Ярошевського отець П. Пашевський організував в каліському таборі курси військових священиків і одночасно був головою Ради Братства Кирила і Мефодія та Братства святої Покрови. Керівниками курсів військових капеланів були отець П. Пашевський і генерал О. Загородський. Багато випускників цих курсів, після виходу з табору, були священиками в різних місцевостях.

По виході з табору інтернованих в 1924 р. отець П. Пашевський працював настоятелем Христовоздвиженської церкви в Луцьку на Волині [8]. Була вона тоді одинокою українською православною парафією в Луцьку і гімназійною церквою. Одночасно протоієрей отець Пашевський викладав релігію в Луцькій Українській Гімназії ім. Л. Українки (ЛУГ). Був дуже шанованим гімназистами, про що свідчать численні спогади гімназистів ЛУГ [7]. Окрім того брав дієву участь в культурному і церковному житті міста. На переломі 1939 – 40 рр. отець Павло виїхав до Варшави і був настоятелем православної кафедральної церкви. Помер отець Пашевський в 1944 р. і похований на православному цвинтарі в Варшаві – Воля в ряду генеральських могил [9].

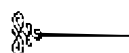
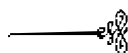
Отець Павло є також автором праці про участь і роль українського духовенства в змаганнях 1917– 1921 рр. за незалежність України.

Отже, ще одне «воскресіння» забутого і маловідомого імені, що пов'язано з нашим містом Луцьком. Згадуємо про першого головного душпастиря Армії УНР ще й тому, що питання військових священиків в українських Збройних силах сьогодні не вирішене на державному рівні, хоч, як відомо, у всіх національних арміях світу існує інституція військових священиків. Саме тому наявність капеланів у військових структурах є актуальною в наш час.

Таким чином, створений у ході напруженої збройної боротьби Армії УНР інститут військових священиків відіграв і відіграє надалі важливу роль у підтримці високого морально-бойового духу військових як тоді, так і на даний час.

Джерела та література

1. Кравчук М. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. / М.Кравчук – Івано - Франківськ, 1997. – 292 с.
2. Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років. / В.Довбня – К., 2002. – 220 с.
3. Борщевич В. Волинський пам'ятник. / В. Борщевич – Рівне, 2004. – 408 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. Ф. 1072. Міністерство ісповідань УНР.
5. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. / М. Омелянович-Павленко – К., 2002. – 460 с.
6. Українська Народна Республіка. Головна управа війська. Накази. – Б/м, 1920. – 106 с.
7. Токарук Л. Українська гімназія. в Луцьку. Спогади / Л.Токарук — Луцьк: Media, 1998. — 214с.
8. Державний архів Волинської області. Ф.73, Оп. 1, Спр. 27, 18 аркуш.
9. Корсак І. Капелан армії УНР : роман / І. Корсак. – К. : Ярославів Вал, 2009. – 176 с.

Історичні постаті краю

УДК 94+37.03(477.82)

Геннадій Бондаренко

Інтелектуальна еліта Волині (до початку ХХ ст.)

Стаття про формування інтелектуальної еліти Волино-Поліського краю у різні часи до початку ХХ ст. Розповідається про різні соціальні верстви населення, які були причетні до творення еліти і у тому числі серед різних національних меншин та під час панування Речі Посполитої і Російської імперії. Згадується ряд імен, які склали інтелектуальний потенціал краю, особливо серед інтелігенції управлінської, політичної, мистецької, духовенства, серед польської шляхти і російського дворянства.

Gennady Bondarenko. Intellectual elite of Volyn (To the beginning of the twentieth century.)

An article on the formation of the intellectual elite of the Volyn-Polissya region at different times before the beginning of the twentieth century. It tells about the various social strata of the population who were involved in the creation of the elite and including among different national minorities during the reign of the Commonwealth and the Russian Empire. Mention is made of a number of names that made up the intellectual potential of the region, especially among the intelligentsia of the managerial, political, artistic, clergy, among the Polish gentry and the Russian nobility.

Актуальність вивчення історії еліти важлива накопиченим досвідом. Історія інтелектуальної еліти України від найдавніших часів охоплює настільки цікаві позитивні і трагічні сторінки, що її необхідно вивчати конкретно до кожного етапу розвитку української нації, особливо тому, що землі українські були у складі різних держав, у тому числі Волинь, яка ще окрім того є порубіжною територією, де пролягають шляхи різних контактів різних народів і держав. Це контакти політичного характеру, релігійного духовно-ментального, етнокультурного та інших. Волинь як і вся Україна є також зоною геополітичних контактів. Таке становище краю постійно впливало на становище і формування волинської еліти.

Стан вивчення проблеми зумовлений необхідністю узагальнення і розгляду окремих аспектів виникнення і формування елітарної інтелектуальної частини волинського суспільства. Розглядати інтелектуальну еліту необхідно як суспільне явище. Важливим постає питання: наскільки інтелектуальна еліта залежна у створенні та діяльності від форм власності і наскільки вони впливають на формування світогляду. Частково ця тема охоплена окремими дослідженнями історичних постатей краю, що представлені у тритомній книзі «Роде наш красний» [1; 2; 3], у книзі «Інтелектуальна еліта Волині» [8], у матеріалах багатьох історико-краєзнавчих конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся» [12], про Лесю Українку і родину Косачів [9; 10; 11] такими авторами як О. Бірюліна, Г. Бондаренко, О. Гаврилюк, С. Гаврилюк, О. Златогорський, О. Каліщук, Є. Ковальчук, В. Комзюк, О. Кучеренко, Г. Марчук, Л. Оляндер, О. Ошуркевич, Н. Пушкар, А. Силук та іншими. Окремі публікації відомим волинянам присвятили О. Бобак [4] і Г. Охріменко [14] – історик, археолог, етнограф, волинезнавцю О. Цинкаловському, Г. Гуртовий – євреям Торчина [7], козакам Волині [6] і окремо Ружинським [5], О. Огнева [13] – композитору І. Стравинському, А. Семенюк [15] – художнику А. Лазарчуку, Г. Токарчук [16] – педагогу, письменнику і громадському діячеві М. Левицькому та інші дослідники створили цілу галерею портретів відомих осіб у краї у різні часи.

Виклад матеріалу. Інтелектуальна еліта, як наукова проблема і чинник важливого суспільного значення вимагає постановки і розв'язання таких питань:

1. Визначення щодо поняття «інтелектуальна еліта» та «інтелектуальний потенціал».

Частина суспільства, яка творить і споживає інтелектуальний продукт, продукт розумової, мислительської діяльності, передових досягнень науки і технологій, який визначається високою якістю. Інтелектуальна еліта творить на кожному етапі історичні цінності, які стають суспільними.

2. Хто представляє інтелектуальну еліту в суспільстві, зокрема в соціальному середовищі, і серед яких верств населення, чи це окремі представники?

Еліта окремих соціальних шарів нації та держави визначається на різних етапах історії, а саме: політична еліта, управлінська, наукова, освітня, мистецька, церковна, військова, бізнесова і господарська тощо. Змінюється соціальна структура суспільства – змінюється еліта.

Приналежність до еліти не завжди тотожна приналежності до певного заgonу інтелігенції, яка визначається високим рівнем освіти, культури і виховання. Але найбільш інтелектуальна частина суспільства і його представників належить саме до інтелігенції.

3. У чому проблема формування інтелектуальної еліти суспільства, держави, нації?

Створення умов для високоінтелектуального навчання та виховання на основі історичного досвіду та передової освіти, науки і технологій.

4. Який вплив має інтелектуальна еліта на соціум?

Вплив залежить від готовності суспільства або частини його членів сприймати елітарні продукти, що визначається його рівнем освіти і науки. Представники різних соціальних прошарків, які є високого рівня професіоналами і митцями у сфері своєї діяльності, можуть оцінювати і осмислювати здобутки та перспективи, висувати нові концепції, щодо якісних змін в суспільстві, або окремих сферах життя і власної діяльності.

5. Яку роль відіграє і які завдання вирішує?

Відіграє позитивну роль найбільше, коли вирішує завдання загальнонаціонального і державного характеру, забезпечення потреб більшості суспільства. Може відігравати негативну роль, коли діятиме всупереч інтересам і потребам більшості суспільства, нації та держави.

6. Зв'язки еліт і проблема взаємовпливів.

Стосунки між різними верствами і представниками еліти відбуваються на ґрунті змагання за вплив на суспільство і за приналежність до управління суспільством, державою, нацією і навіть окремою сферою життя.

Особливим впливом визначаються політичні, бізнесові та управлінські кола еліти. Представники цих кіл можуть переходити досить часто до іншої верстви і змінювати свій статус, з метою реалізації можливостей власного потенціалу.

7. Чи визначає професія спрямованість інтелектуальної діяльності?

У більшості набуття знань, досвіду і розвиток інтелекту відбуваються на основі професійної діяльності і наукових інтересів. Спрямованість інтелектуальної діяльності визначає формування світогляду та самосвідомості. Проблеми еліти та інтелектуального розвитку кожного етносу, нації, держави завжди свідчили про рівень можливостей розвитку, особливо у сферах, де необхідно було використовувати інтелектуальний, розумовий потенціал. Формування інтелектуальної еліти краю, особливо в зоні Полісся, виглядало надзвичайно складним. Річ у тому, що еліту в політичних та управлінській сферах часто представляли не українці, а поляки і росіяни. Серед інтелігенції вирізнялися представники духовенства, вчителі, технічні працівники. Звичайно, що вони впливали на суспільство, але ця еліта не визначала політичних тенденцій у збереженні відтворені і поширенні національно-культурних традицій.

У багатьох населених пунктах Волині жили і працювали люди, яких можна вважати елітою краю, належали до князівських родів Чорторійських, Острозьких, Четвертинських, Сангушків та ін., і шляхти Братковські, Пузини та ін., і такі як Д. Черановський, який мав зв'язки із січовими стрільцями, і похований біля Нововолинська, родина Бобків, серед яких були відомі вчені, митрополит О. Громадський, який був єдиним серед церковних ієрархів, що проповідував і доносив святе письмо до людей українською мовою.

Інтелектуальна еліта краю 19 – початку 20 ст. складала не дуже чисельну, але потужну верству, яку необхідно розглядати в контексті існування Волинської губернії.

Серед її представників переважала інтелігенція польської і російської національностей. В першу чергу це є представники духовенства православної і римокатолицької церков, які домінували серед релігійних конфесій. Максимум еліти було зосереджено в містах, які були повітовими центрами. Інтелігенція складалася з учителів, науковців, лікарів, діячів науки і культури, військових, чиновництва. Тогочасна інтелектуальна еліта заявляла про себе різним чином. Митці – своїми творами, політики і науковці різними організаційними заходами, публікацією праць, просвітницькою діяльністю серед людей.

Серед еліти краю у морально-етичному плані вирізняються чотири напрями її формування і діяльності:

1-й - стосується поширення російської мови і культури і перехід на забезпечення політики Російського уряду, метою якої було довести, що волинські землі мають бути в складі Росії як наступниці від часів Київської Русі. Катерина II після поділів Польщі видала указ про карбування медалі з написом “Утерянное возвратища”. Російське чиновництво і православне духовенство проводили потужну політику русифікації.

2-й напрям представлений польською інтелігенцією, яка у більшості мріяла про відродження польської державності “від моря – до моря” і про що свідчать два польські повстання 30-х і 60-х років XIX ст.

3-й напрям представляла малочисельна українська еліта. Це інтелігенція, яка часто працювала не на потреби української нації, а підтримувала або поляків, або росіян, які вміло грали на почуттях українців і на їхніх політичних розбіжностях та орієнтаціях.

4-й напрям представляє інтелігенція національних меншин, зокрема, євреїв, німців, чехів, караїмів тощо.

Разом з тим інтелігенція поділялася на міську і сільську. Інтелектуальна еліта села своїм світоглядом і можливостями відрізнялася від міської. Ті інтелігенти, які належали до сільської еліти мали вплив на громаду і користувалися визнанням серед селян. Вони мали певні знання з різних наук і орієнтувалися в політиці. Їхній вплив створював певний мікроклімат в громаді, до їхніх слів і порад прислухалися, з ними радилися по важливих проблемах сільського життя. Священик, учитель, писар, староста, лікар були шанованими людьми. У центрі інтелектуального життя часто могла стояти поміщицька садиба. Власники маєтків часто спілкувалися між собою, створювали осередки, які визначали морально-етичне, мистецьке спрямування, стиль життя і побуту тих, у першу чергу заможних родин, які намагалися визначати політику на місцях і підтримували владу, польську чи російську, яка теж шукала у них підтримки.

Влада змушена була рахуватися з традиціями на місцях, з релігійними громадами і сільським общинами, які мала своїх лідерів.

В основі життя кожної громади лежали процеси збереження і відтворення досвіду поколінь, продовження традицій. З цим завданням цілковито справлялася тогочасна еліта, володіючи необхідними знаннями і власними традиціями.

Особливе місце в історії волинської еліти займає радянський період. Та частина інтелігенції, яка представляла кістяк еліти була або ліквідована або нейтралізована. З кінця 1939 р. почалися акції, за якими під репресії, виселення, переселення потрапили сенаторка Олена Левчанівська, архітектор Леонід Маслов, мовознавець Агатангел Кримський, просвітянин, Микола Куделя та інші, які стоять поряд з постаттю Модеста Левицького, який теж був би репресований владою, якби дожив до цього часу. А також всі ті, хто був причетний до ОУН, зокрема Ніл Хасевич. Наступний етап цього періоду характерний дисидентським рухом, з яким пов'язані імена Дмитра Іващенко, Миколи Коца, Валентина Мороза, Євгена Сверстюка і які підготували своїм прикладом велику політичну і національну силу – РУХ, що привів до незалежності України у 1991 р., але ці постаті вимагають окремого вивчення і окремої публікації.

Яке значення має поняття “інтелектуальна еліта”? Визначення можна назбирати у словниках і довідниках, у монографіях і статтях. Втім, більшість з них написані на потребу і з позицій того, хто писав. Побіжне вивчення цього поняття вказує на те, що інтелектуальна еліта – це та верства, яка має вплив на більшість людей в населеному пункті, регіоні, в державі. Цей вплив визначається, мабуть, і, в першу чергу, тим що представники еліти є найбільш поважними людьми. Вони впливають на розум, на поведінку і вчинки людей. Вони мають досить високий рейтинг у суспільстві. Інтелектуальна еліта визначає життєві цінності на різних етапах розвитку суспільства, громади. Звичайно, що цей вплив є позитивним і таким має бути. Хоча можна знайти приклади протилежного характеру. Отже, найбільш шановані у громаді, у суспільстві люди і належать до інтелектуальної еліти, хоча не завжди є представниками кіл, які вирізняються офіційним статусом високоосвічених і висококультурних. Не випадково до еліти суспільства належать представники різних шарів та прошарків інтелігенції, як більш освіченої частини суспільства: міська і сільська, управлінська, військова, технічна, освітянська, медична, культурницька, духовенство і т. п. Кожна галузь людського життя і діяльності має свою інтелектуальну еліту, яка виробляється тривалий час, визначається певним професіоналізмом у своїй галузі і рівнем культури в широкому розумінні. Втім, такі люди відзначаються високим рівнем громадської активності і розумінням громадянської позиції на потребу суспільства.

Формування саме української еліти здійснювалося складними шляхами її визнання не лише державними владами, які формували потрібну собі еліту, а й визнанням у власного народу, який мав стати на шлях виділення із власного середовища тих, хто мав захищати його інтереси і дбати про майбутні покоління.

Національна еліта України складає строкату верству, яка поділяється за своїм ставленням або орієнтацією щодо зовнішніх чинників, поділена на конфесійній основі, а ще й бізнесово-політичними кланами, які притягують їх до себе, розділяючи на частини.

Незважаючи на таке становище і тенденції в минулому, українська еліта зберегла можливості впливу щодо створення національної держави. Волинська еліта теж долучилася до цих важливих перетворень. Серед еліти завжди були ті сили з інтелігенції, духовенства, письменницько-мистецького середовища, які відстоювали національну ідентичність, особливість, окремність.

Кінець XIX – початок XX ст. є важливим проміжком часу, коли волинська еліта визначалась у ставленні до російської, польської, радянської влади. На той час вони були складовою частиною тих еліт, які представляли державну націю.

Головною проблемою для кожного відрізка часу було визначитися у ставленні не тільки до влади, а й до політики, особливо у сфері духовності, щоб зберегти національну самоідентичність і самосвідомість.

Важливе місце у вивченні історії волинської еліти має дослідження її зв'язків з представниками і групами інших частин українських земель і за їх межами. Кожна зміна влади спричинялася до того, що частина інтелігенції з різних причин, і не завжди за власним бажанням змушена була залишити рідні землі. Утворювалася та ніша, яку влада завжди намагалася заповнити відповідно до потреб держави і державної політики, щоб краще впливати на регіон.

З цією метою розроблявся цілий ряд проектів і документів, які були розраховані на тривалу перспективу.

У 2012 р. вийшла книга «Інтелектуальна еліта Волині» [8], яка стала початком важливого проекту, який надалі не отримав фінансової підтримки і завершився виданням, що стосується періоду від княжої доби і до початку XX ст.

Для ознайомлення з представниками еліти, фіксації історичних постатей, варто створювати інформаційний блок та електронну базу. В основі може лежати анкетування і збирання матеріалів приблизно за такою схемою (анкетною):

Анкета

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Біографічні відомості (генеалогія): дата народження, місце народження, освіта.
3. Батьки та інша родина.
4. Місця життя та діяльності, місце поховання.
5. Науковий ступінь, вчене звання, почесні звання та нагороди.
6. Сфера інтересів та галузь знання: освіта, наука, культура, техніка, релігія і церква, політика і державне управління тощо.
7. Участь в громадських організаціях, благодійних фондах, політичних партіях тощо.
8. Книги, статті та інші публікації, винаходи
9. Архівні документи та матеріали, мемуари і спогади.
10. Ілюстрації, фотографії тощо.
11. Вплив особи на політичне, культурне і духовне життя краю.
12. Оцінка актуальності історичної постаті (особи).

Накопичення такої інформації дасть можливість вивчити процес виникнення, становлення, діяльності різних шарів і прошарків інтелектуальної еліти краю та актуальності їхнього історичного досвіду. Дозволить зрозуміти міру участі і наслідки діяльності у розвитку краю, держави і нації покаже значення і роль кожного представника еліти.

Конференції, які проводиться сьогодні показують місце інтелектуальної еліти краю, яка знаходилася навколо родини Косачів, Агатангела Кримського, Андроника Лазарчука, Модеста Левицького, Олександра Цинкаловського та інших, діяльність яких визначалась високим рівнем національного і державного мислення у 20-і та 30-і роки XX ст. Їхній приклад служіння українській нації є прикладом для всіх наступних представників інтелектуальної еліти України і Волині.

Джерела та література

1. “Роде наш красний...” Волинь у долях краян і людських документах. Т. 2. – Луцьк: Вежа, 1996. – 344 с.
2. “Роде наш красний...” Волинь у долях краян і людських документах. Т. 1. – Луцьк: Вежа, 1996. –

- 444 с.
3. “Роде наш красний...” Волинь у долях краян і людських документах. Т. 3. – Луцьк: Вежа, 1999. – 906 с.
 4. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства. Художньо-біографічна повість. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – 112 с.
 5. Гуртовий Г. Волинський Ружин і гетьмани Ружинські: Історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк: Надстир’я, 2003. – 60 с.
 6. Гуртовий Г. Волинь – край козацький. – Луцьк: Надстир’я, 2000. – 352 с., іл.
 7. Гуртовий Г. Євреї містечка Торчин. – К.: Вид-во “РИФ”, 2003. – 108 с. (Видано за програмою товариства “Єврейська спадщина”).
 8. Інтелектуальна еліта Волині / Автор проекту і упорядник Г. Бондаренко. – Луцьк : Волинські старожитності, 2012. – 272 с.
 9. Леся Українка та родина Косачів в контексті української культури. Тези та матеріали. – Луцьк, 1996. – 42 с.
 10. Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції 24-25 лютого 2001 р., с Колодяжне. Науковий збірник. – Луцьк: Надстир’я, 2001. – 140 с., іл.
 11. Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції 24-25 лютого 2006 р., с Колодяжне. Науковий збірник. Випуск 3. – Луцьк: Пульс, 2006. – 226 с., іл.
 12. Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю. Тези доповідей і повідомлень V Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1991. – 193 с.
 13. Огнева О. Будинок серед алей (Музей Ігоря Стравінського в Устилузі). – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 56 с.
 14. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині /Упорядник Г. Охріменко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. – 740 с., іл. 16 с.
 15. Семенюк А. В обіймах мистецтва. Сторінки життя і творчості художника А. Г. Лазарчука. – Луцьк: Надстир’я, 2010. – 148 с.
 16. Сяйво душі Модеста Левицького. Життя і творчість / Упоряд. Л. Токарук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 300 с.

УДК 94+37.03(477.82)

Вікторія Дяченко

Фольклорно-етнографічна спадщина Олександра Цинкаловського: джерелознавчий аспект

У статті присвяченій постаті знаного історика, археолога, етнографа Олександра Цинкаловського, на підставі неопублікованого наукового доробку вченого (за матеріалами Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України) проаналізовано вклад вченого у напрямку, збереження та популяризації матеріалів традиційної усної народної творчості волинян. Визначено ключові наукові принципи підходу щодо збиральницької діяльності О. Цинкаловського. Увагу зосереджено на аналізі та публікації джерельної бази з означеної проблематики.

Ключові слова: Олександр Цинкаловський, Волинь, етнографія, наукова спадщина

Дяченко Виктория. Фольклорно-этнографическое наследие Александра Цинкаловского: источниковедческий аспект

В статье посвященной личности известного историка, археолога, этнографа Александра Цинкаловского, на основе неопубликованного научного наследия ученого (по материалам Львовской научной библиотеки им. Василия Стефаника НАН Украины) проанализирован вклад ученого в направлении, сохранения и популяризации материалов традиционного устного народного творчества Волини. Определены ключевые научные принципы подхода к собирательской деятельности А. Цинкаловского. Внимание сосредоточено на анализе и публикации источниковой базы по обозначенной проблематике.

Ключевые слова: Александр Цинкаловский, Волинь, этнография, научное наследие

Dyachenko Victoria. Folklore and ethnographic heritage of Oleksandr Tsynkalovsky: source-study aspect

The article analyzes Oleksandr Tsynkalovsky as famous historian, archeologist, anthropologist, on the basis of the unpublished scientific works of the scientist (based on the materials of the Lviv Scientific Library named

after Vasyl Stefanyk of the National Academy of Sciences of Ukraine) is analyzed the scientist's contribution in the direction of preservation and popularization of materials of traditional Volynian oral folk. The key scientific principles of Tsynkalovsky's gathering information activity are determined in the following article. Attention is focused on analyzing and publishing a source database on this topic.

The key words: Oleksandr Tsynkalovsky, Volyn, ethnography, scientific heritage

Олександр Миколайович Цинкаловський (1989 – 1983) – історик, археолог, етнограф, один з найвизначніших дослідників Волині. Внесок вченого у дослідження рідного краю настільки великий, що оцінювати його в рамках однієї науки неможливо. Це волинезнавець надзвичайно широкого профілю. Вчений досліджував археологію, історію, етнографію, досконало знав нумізматику, сфрагістику, топоніміку, гідрологію, сакральне мистецтво, архітектуру Волині [3, с. 47].

Значне місце в науковій спадщині О. Цинкаловського займає дослідження вченого в галузі матеріальної та духовної культури волинян та поліщуків. Вчений розгорнув значну роботу щодо збору етнографічного матеріалу. Незважаючи на те, що О. Цинкаловський був відірваний від основного ареалу своїх досліджень – Волині, лише впродовж 30–40-х рр. ХХ ст. виїжджав на експедиції, він зайняв належне місце серед дослідників цього краю [2, с. 646].

Актуальність теми зумовлена тим, що незважаючи на значну увагу до наукової спадщини О. Цинкаловського, усе ж діяльність ученого як етнографа, його роль у розвитку української етнологічної науки, розглядалася лише побіжно.

Метою роботи є спроба з'ясувати внесок О. Цинкаловського у розвиток української етнографічної науки, проаналізувати досягнення вченого у вивчення особливостей традиційного побуту та духовної культури Волині та Волинського Полісся.

Матеріали багаторічних напрацювань, зокрема й етнографічні дослідження, та особистий архів О. Цинкаловського (№ 237, нараховує близько 400 одиниць) зберігається у фонді відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Архівний фонд представлений матеріалами, що свідчать про багатогранне зацікавлення дослідника історією та культурою Волині.

Характерною особливістю його підходу до вивчення проблеми була максимальна увага до збору відповідного матеріалу. Нагромадивши його на кілька книг вченому так й не вдалося ввести досліджувану проблематику до наукового обігу [4, с. 69].

Проводячи етнографічні розвідки у поліських селах, науковець записує з уст старожилів перекази, байки, пісні, легенди, повір'я та прислів'я [6, с. 35]. Необхідно відзначити, що велику увагу при зборі польових етнографічних матеріалів вчений приділяв казкам, у яких передано світогляд, морально-етичні та естетичні принципи поліщуків. Цінними є народні казки та оповідання: “Данилко”(Додаток А), “Лінива кума – сама собі біда”(Додаток Б), “Бідний і багатий”(Додаток В), “”, “Мороз і селянин”(Г), “Вовкулаки”(Додаток Д), байки “Циган і вовк”(Додаток Е) збережені у колекції вченого [1, с. 367].

Упродовж багатьох років вчений активно вивчав і популяризував духовну культуру волинян. Як вчений-етнолог він чимало нового у вивчення особливостей побуту і матеріальної культури. Він зосереджував найбільшу увагу на збиранні матеріалів про народні звичаї, обряди, вірування. Дослідження в цей час звичаїв та обрядів було новим напрямом у науці. Вивчаючи народну обрядовість на високому науковому рівні, О. Цинкаловський, долучився до популяризації української етнографічної науки. Своїми напрацюваннями вчений показав самобутню історію рідного краю. Постать дослідника є прикладом справжнього патріота для молодих поколінь, а маловідомі неопубліковані архівні матеріали є вагомим внеском та першоджерелом у вивчення минувшини Волині та Волинського Полісся і потребують окремої уваги сучасних дослідників.

Джерела і література

1. Бундак О. Олександр Цинкаловський: історико-археологічні студії / О. Бундак // Українська історична наука на шляху творчого поступу / III Міжнар. наук. конгрес укр. істориків 17–19 травня 2006 р. – Луцьк: РВВ “Вежа”, 2008. – С. 364–368.
2. Гика В. М. Волинські дороги Олександра Цинкаловського / В. М. Гика // “Роде наш красний...”: Волинь у долях краян і людських документах. Т. 3. – Луцьк: Вежа, 1999. – С. 646–648.
3. Ковальський М. Роль Олександра Цинкаловського в українській історіографії і волиніані / М. Ковальський // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наук. іст.-красн. міжн. конф., 20–23 січня 1998 р. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 46–47.

4. Піоцький А., Войтюк Н. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу / А. Пісоцький, Н. Войтюк // . – Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2009. – 176 с.
5. Сус І. Олександр Миколайович Цинкаловський – історик–археолог та етнограф Волині / І. Сус // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукр. наук. іст.–краєзн. конф. Зб. наук. праць. – Луцьк: Надстир’я, 2003. – Ч. 2. – С. 64–65.
6. Цибульська О. Олександр Миколайович Цинкаловський / О. Цибульська // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали XXVI між нар. наук. іст.–краєзн. конф., присвіч. 1020–ій річниці від першої писем. згадки про Володимир та 110–річчю від дня народж. О. Цинкаловського, 22 лютого 2008 р. – Луцьк: Надстир’я, 2008. – С. 32–36.

Сучасний розвиток історичної науки, волинезнавства в тому числі, характеризується посиленням уваги до проблеми духовної сфери суспільства. У зв’язку з цим доцільним є публікація джерел які було зібрано, але не введено до наукового обігу Олександром Цинкаловським.

Додаток А

Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цинк-170. Данилко – поліська казка у записі О. Цинкаловського. 1933. Камінь-Каширський. 6 арк.

Данилко

(казка поліська зап в пов. Камінь-Каш)

За синіми лісами, за широкими болотами за річками та озерами десь далеко, далеко на глибокому Поліссю, на пісковій горбовині стояло невеличке село Мочулки.

Невеличке то було сільце. Так як йшла піскова горбовина над глухим болотом простяглася довга вулиця з обох боків якої стояли низькі курні хати криті соломною і очеретом. Вулиця починалася в полі і кінчалася в полі а там де починалося село стояла висока фігура обвішана офірами та фартуками.

Така ж фігура стояла в кінці села. Людей в Мочулках було не багато. Якось не прибувало населення в цьому селі. Родин здавалося було багато, дітей при кожній хаті бавилося досить, а людей якось не прибувало . Часто дуже часто на пісковий горбок що займався ген за селом серед пасовиська йшла жалібно процесія за деревяною труною.

Труну поставлену на возі або санях ліниво тягли невеликі воли, а за нею йшла родина небіжчика. (Арк. 1 зв.)

Як небіжчик був господар то жінки тримають вбитого в віко труни кілка йшли з чередою дітей а збоку заводили жінки вираховую всі над покійником.

Так було і сьогодні

По слизкій і кольний дорозі, що проводила з села до могилок за санчатами на якій стояла соснова труна поволі просувалася громадка людей.

Здалеку було чути голос плачки Яринохи.

А хто на тії воли буде годувати. А хто на тую нивкі буде горати. Поки був то нас Микиточку. Покинув ти нас сивий голубочку.

Громадка людей минувши курганці наближалася до піскового горбія зарослого старими зарослями зарослими лісами – то були могилки.

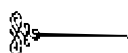
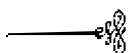
Діл виконано ще рано, а коло нього на піску лежав невеликий хрестик з дубової дощечки, міцна і груба соснова колода.

Старенький сивий піп з чорних виоловіши не живу ризах пробормотів молитви, покропив труну зтягнув старечим тенорком “Вічну пам’ять” і труну на місце спустився до могили і стали засипати мокрим піском.

Тихо було навколо тільки часом жінка Ярина зачервонілими від сліз очима тримаючись за руки малого хлопця Данилка часом]

[Тихо було навколо тільки з губ жінки наче лелека Ярини що тримала за руку малого Данилка виривалися слова безнадійного болю:

“Що ми бідні тепер будемо робити? Що ми будемо робити?”

Вечоріло. Ярина з Данилком повернулися додому стали у кутку хати і не слова не промовили довго-довго дивилися на широку дубову лавку на якій довго лежав хворий і вмер їх опікун.

Минали дні за днями. Добрі люди-сусіди помагали Ярині скосити і звести сіно, дочка Ярониха допомогла зжати жито, повиривати коноплі і лен.

Данилко з хлопцями щодня гнав череду на оболонь.

Так минав рік, другий, добрі люди не дали згинуту Ярині і Данилкові помагали як могли, хто роботою, хто радою. (Арк. 2 зв.)

Жалілася Ярина, місця собі знайти не могла, та й ціла робота на неї спала, але в сені плакала одну неділю. Підросте за недовго данилко за роботу візьметься і тоді легше буде. Помагали їй правда добрі люде, але гірка та поміч, треба знаходитися та напроситися, а то свій господар в хаті буде, тоді інакше все буде.

Так минуло кілька років і Данилко виріс на гарного стрункого парубка. Радість і надія охоплювала серце Ярини коли вона парубків і підпарубків бачила. Данилко одягнений в сиву свиту й нові ликові постоли стояв в церкві. Високий як осокір і такий гарний як князь думала Ярина, йому і дівчину в думках вибирала тай вибрати не могла.

Аби тільки здоров'я Бог дав, аби худоба наша добре велася, аби не заслонила в цьому році що сіно буде, хліб буде і якое... Час минав і ніщо не порушало життя села Мочулки. (Арк. 3)

Зеленіли нивки і сіножаті, шуміли глухі ліси, зносилися тумани над болотами, а по небі плили з невідомих країн хмарки по ночах на далеких горах вили вовки. Ніхто з чужих людей не завітає до села Мочулок тільки люди з сусідніх сіл часом оповідали, що чутки є що князі війну між собою, що бояри й тавуни по селах їздять що молодих хлопців силоміць зі собою забирають та людей ратніх з них роблять.

Слухали то люди з Мочулок та й так собі міркували: чи то віси раз людей до війська забирали, але Мочулки та біда якое минала, далеко віддай від тих городів та наше село може до нас таки й не оминуть так як поряд нам минає. Ярина слухала цю мову людей й страх на неї якийсь находив, сама навіть не знала чому. Хлопців думала собі беруть, то може й Данилка можуть взяти. "Що то буде як візьмуть Данилка?" Так серце собі гризучи пішла до старої Яронихи і вся свою гризоту їй оповіла. (Арк. 3 зв.)

Ярониха вміла не тільки людям порадити, а знала різні чари і різні зілля чарівні що можуть біду відвернути. Знала заговори, знала ворожби, закляття і багато чого. Не одного вона з біди вирятувала, не одного хворобу відвернула на сухі ліси її посилаючи, не одного вовчим зіллям напоїла, а в вовка обертаючи, а такого як біль заговорити, страхи зігнати, блуд відігнати то й рахувати нема чого.

Отож до теї старої Яронихи пішла неспокійна Ярина та за всі болі та жалі їй виказала.

Не журися, Ярино, не журися, удовицю як ба щас сталося доле на всі розу зілля так маю що на Тиребищах у нас росте. Хто того зілля нап'ється вовка обернеться та й буде той вовк триматися недалеко від села, а як тільки що я його кличу прибігає, прибіжить до мене, а я до нього промовляю.

"Вовку, вовчику, здійми свою сіру шкірочку, забудь про ліси, про телиці (Арк. 4) вернися домів до родичів. Нехай сухий дуб лиш тоє знає та стара Ярониха.

На захід сонця, оком на схід вовчим скоком на полугах темну блудом на південь ясного сонця чудом яким був таким буду". Й обернеться вовк в людину.

Тільки що скінчила цю мову Ярониха, Захар –Бортник до села по темному лісі луна від рогів та сурм розійшлася. Вершня і кілька озброєних з лісу виїхали та й до села підїзжати почали.

Схопилася Ярина додому в мить скочила Данилка за руку ухопила та й до Яринохи. Яриноха взяла зі скрині червону стрічочку зав'язалана шії Данилка тай разом до хащів за село.

Там обернула Данилка на схід сонця дала йому вовчого зілля напитися, тай відійшовши від нього зачала шепотіти. А як скінчила то не було нікого на тому місці де стояв хлопець, а лише сірий вовчок шмигнув через сіножаті тай полетів до темного лісу. Боже ти мій заголосила Ярина (Арк. 4 зв.)

Що ж то буде, та коли він до мене поверне?

Не журіться, Ярино заспокоїла Ярониха. Княжі люди в нас довго не будуть, а як тільки від нас поїдуть підемо ми разом тай покличемо Данилка, а вовчок прилетить і обернимо його знов у хлопця.

А як їх одразу з'явиться то як же пізнати? Журилася Ярина.
Дурна ти, дурна! А нащо же я стрічку червону йому на шиї зав'язала.
Вилитить вовк зі стрічкою той і твій Данилко.
Повернула Ярина з Яринохою до села, а там страх що робиться.
Хлопців найкращих найпоставніших ніби щось бидло кінні княже люде оточили та й по хатах шукають кого б ще взяти.

Як забачили Ярохиху, той до неї – то ти стара відьма хлопців переховуєш. З мечами гострими та списами колючими до неї приступають. Кажі де син Ярини – Данлко, а то смерть тобі заподіємо!

А стара Ярониха а ні слова. Стоїть як смерть бліда тай труситься. (Арк. 5)

Тай нагло як крикне, як впаде на землю піна з кровію з уст пішла тільки, та й по ній.

Цілу ніч пильнували княжі люди схоплених хлопців, а на ронок почали їх поряд з собою невідомо куди оповляти до ратньої служби.

Посумніло село, нема ні співа, навіть люди голосно говорити перестали, перелякані. Не в одній хаті заплакали родичі по своєму синові тільки Ярина якось зі страху зовсім скаменілою стало. Що їй люди не питаються де твій Данилко подівся.

Серед забраних хлопців його ніхто не бачив.

Нічого не відповідає людям Ярина. Мовчить . А як поховали стару Яриниху, прийшла додому Ярина зачинила засобою двері та й гірко заплакала. Ото лиха собі наробила, ото тяжку біду на свою голову справила, та як я тепер Данилка знайду, як його з вовка в хлопця оберну. Цілу ніч плакала Ярина, цілу ніч очей не сплющувала все про Данилка журилася, а як стало розвиднятися пішла під той ліс. (Арк. 5 зв.)

Зачала шукати.

Данилку, Данилку! Й то я твоя мати, не бійсь!

Тиша була в лісі тільки часом дятел в пусте дерево глухо стукає, або сойка десь в гушавині закричить.

Погукала, покликала Данилка Ярина, та й з тяжким серцем додому пішла. Так ходила день в день як тільки на день стане благословлятися. Піде пошукає, покличе і прийде до хати ніби непритомна.

Аже якогось дня, коли як звичайно кличе Ярина Данилка вискочив з лісу сірий вовк і до Ярини близько підійшов. Гляне Ярина, а на шиї у нього червона стрічка. Зраділа Ярина, та тривало це тільки хвилину. Не пам'ятала вона заговору Яронихи який мав Данилка в хлопця обернути. Як не старалася собі не могла собі того пригадати. Як тільки не промовляла вона до вовка що стояв коло неї і дивився сумно. (Арк. 6)

в очі Ярині ніби хотів сказати: - рятуй мене, мамо, оберни мене в людину, ен хочу я жити у глухому лісі – нічого зі слів Ярини не виходило.

Хотіла було вона взяти зі собою вовка до хати, може та у спокої пригадає слова Яронихи, але вовк до лісу знов.

Так минуло літо і осінь. В лісі вже останнє листя, ночі стали довгі, ранки зимні, з приморозками. Ярина перестала вже й до лісу виходити, Данилка кликати. Завмерно ніби село, тільки по ночам прислуховуються як вовки за селом виють та собаки на обістях брешуть. Зібралися якось люди мочулянські до лісу по дрова їхати позапрягали коні та й вирушили в урочисько Вижар де ще літом дерева досить зрубали. Їдуть вони лісом аж раптом чують ріг заграва той, пси мисливські стали уїдати. Княже полювання значит і звіря якогось женуть, станьмо тут на галявині. (Арк. 6 зв.)

Та й забачимо що буде. Але ту т знов рив заграви вже ближче уїдати собаче стадо, завзятий той просто на них якогось видно звіра женуть. Минуло кілька хвилин а з чагарника вовк раптом вискочив на галявину, затримався і почав наслухувати.

В тій хвилині зойкнула стріла міцною рукою з того лука пущена застрягла в вовчій шиї.

Скочив вовк, захитався та впав на замерзлу землю. Підійшов до нього стрілець – молодий боярин, люди мочулянські підбігли вовчій смерті преглядати. Підбігли вони до місця де вовк забитий лежав, а замість вовка хлопець молодий пострілений в шию тонкою стрілою лежав. Приглянулися люде й бачать що то Данилко Яринин син перед ними лежить. Положили його на віз і повезли до села, а стрілець-боярин молів в камінь обернувся що й досі в вижарському лісі лежить.

(записано в Камінь-Каширському повіті 1933 р.)

Додаток Б

Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цинк-172. “Лінива кума – сама собі біда”, “Бідний і багатий”, “Мужик і дятел” – народні оповідання у запису О. Цинкаловського. 3 арк.

Лінива кума- сама собі біда.

Прийшла кума до куми та й просить допомогти пшеницю полоти. Поможи мені Одаркопшеницю виполоти та й тобі колись чимось віддячуся.

Е, каже одарка, бачила я твою пшеницю. Там що крок то сто будяків сидить колючих. На мої руки загостри колюхи.

Та й не пішла кумі помагати.

Пройшло літо, зібрали з того жита та пшениці. Кума Марта і свою пшеницю до стодоли звезла, змолотила, до млина завезла та додому білої муки два мішки привезла.

Але раз пізної осені приходить Одарка до Марти та й каже. Чула я що ти у млині була та муки пшеничної два мішки привезла ото й прийшла до тебе позичити бодай горнець мучиці. Почувши це взяла марта міщину від Одарки та пішла до комори.

Та не довго забарилась Марта в коморі. Виходить вона з комори з пустою міщиною та й каже до Одарки. Не можу Одарко, муки з мішка, бо що яложу руку до муки, а будяк до руки.

Зрозуміла Одарка слова Марти, та й пішла з пустою міщиною. (Арк. 1)

Додаток В

Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цинк-172. “Лінива кума – сама собі біда”, “Бідний і багатий”, “Мужик і дятел” – народні оповідання у запису О. Цинкаловського. 3 арк.

Бідний і багатий

Пішов раз бідний селянин до міста та на дорогу взяв до торби кусник хліба та трохи сиру.

До міста було далеко. Заморився селянин приліг під деревом відпочити та як тільки ліг тай заснув. Крук що сидів на дереві забачив що селянин спить злетів з дерева, засунув дзьоба до торби, витягнув кусник хліба і сир та з’їв все без рештки.

Обудився селянин, забачив що хліба та сира нема. Та що робить, пішов він голодний до міста. Залагодив він в місті свої справи та так і не уївши повернувся додому ледве ноги волочить з голоду.

Як довідалися сусіди про пригоду з круком що з’їв з т орби хліб і сир та почали над бідним Іваном насмішки строїти. Таке, казали, тільки з Іваном могло статися. Іван мовчав та й правду кажуть що було тут казати. Пощастило йому однак і доробився він до доброго господарства .

Забули сусіди давно про крука що з’їв хліб і сир у Івана, а що він був людиною мудрою і працювитою вибрали його сільським старостою.

Запросив Іван до себе сусідів що йому честь і довіру висловили та старостою вибрали. (Арк. 2)

Коли гості добре піділи і підпили став Іван їм жалітися , що мовляв купив він желіза віз окувати і зложив його до комори. Але раз приходить бачить що миши те желізо на дрібні ковалочки поточили.

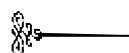
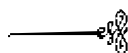
Що ж ви куме кажете, поточили на дрібні кавалки, а то шкода такого заліза, шкода...

Всі головами похитали та зі співчуттям , а Іван вийшов та й каже:

“От бачите добрі мої сусідоньки, не хотіли ви вірити, що крук хліб і сир з торби моєї вкрав та з’їв, а повірили що миші залізо сточили бо тоді я був бідним а тепер вірите, бо став багатим”. (Арк. 2 зв.)

Додаток Г

Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цинк-175. Мороз і селянин – казка, записана О. Цинкаловським. 3 арк.

Мороз і селянин

Було то перед самим Різдвом. Вже від Михайла лежав сніг і зима була дуже люта. Позамерзали не тільки озера та болота, замерзли також і бистрі річки та так замерзли, що всюди можна було кіньми переїхати. Перед самим святом мороз був такий, що замерзли горобці та інша пташина, знаходили по дорогах, а куропатки шукали поживи під сільськими стодолами в кутках сиділи.

В таку то то нічку забракло дров у Івана. Палив він соломною, пізніше усе з подвір'я хмиззя визбирав, а вхаті зимно і діти на печі сидять з печі на піл бояться злізти.

Матроха, жінка Івана, що не напросила чоловіка щоб до лісу по дрова поїхати, та Іван все відкладав. От каже трохи потепліє – то поїду. Та що ж ти чекаєш так до весни дождеш, а ми тут з маленькими дітьми в хаті замерзним встиду та не маєш сусідів хоч би посоромився.

Бачить Іван, що чекати нема чого, бо що день то мороз ще сильніше робиться. Запріг коней до санок й поїхав до лісу. Виїхав рано, що тільки розвиднілося. Мороз такий став, що дихнеш водою (Арк. 1), а воно на землю льодом падає. Одягнувся він добре. Взяв кожуха, поверх свиту вкрився чуною та здавалося ніякий мороз йому нічого зробити не міг би. Ось їде він полем, а мороз що сидить в глибокому холодному ярі забачи в що їде хтось і вмить коло санок опиниася та почав Іван а за вуха, за ніс та за щоки щипати, холодом на нього дмухати. Іван шапку глибше на голову насуне, ковміром вуха закрив. Мороз вже не хоче від нього відчипитися. Заморожу, мума мороз на смерть, заморожу, завію снігом, так щоб люди не знайдуть де подівся.

Як не був добре одягнений Іван, але стали йому ноги мерзнути, то в плечах холод став ходити. Зіскочив він з санів, пробіг добрий шман дороги, зігрівся і знов на сани вскочив.

Бачить мороз, що нічого не скурив, але він Івана не відпускає. Приїхав Іван до лісу облюбував собі високу березу, скинув свиту і кинув на сніг, а сам в одному тільки кожуху залишився.

От тепер то думав мороз я його в мить заморожу та як похопить Івана холодом, а Іван плюнув і в долоні взяв сокиру та як почне рубати (Арк. 2).

То так зігрівся, що аж пара від нього розходитьсь. Бачить мороз що нічого тут з Іваном не зробить, занезрився та хотів покинути Івана, але забачив що на снігові дід деревом лежить хожух і сермгла. Ось думає влізу я до кожуха та як тільки одягне Іван кожуха, то напевно замерзне. Як задумав так і зробив. Холодом повіяв він на кожуха, аж вовна на ньому сива зробилася від морозу. Скінчив Іван березу рубати, повкладав колоди на сани та хотів кожуха надягати, але бачить що він цілий аж збілів від морозу та трохи не примерз до снігу.

Ага подумав Іван що туди мороз вліз до того кожуха. Витяг від дерева березового кия та як того кожуха тим києм молотити [став] що аж курява піднялася. Мороз що заліз у кожух побитий та переляканий вмить втік з кожуха, тай через ліс у поле до холодного яру стрибнув.

Нехай каже йому лихо тому Івану. Повідбивав мені не тільки боки, а іголові та по ногам дісталось.

А Іван з навантаженим дровами возом щасливо під'їздив дорогою до своєї хати. (Арк. 3).

Додаток Д

Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цинк-181. Цинкаловський О. Поліські оповідання про вовкулаків (Opowiadania poleskie o wowkałakach) – короткий зміст. 1 арк.

Opowiadania poleskie o Wowkałakach

Polesiaków na Białorusi uważano za czarodziejów. Kiedy poleszucę płyneli na tratwach Nieminem do Bałtyku to dzieci widząc ich uciekali i chowali się.

Mówioni, że wracają do domu z nad morza obracając się u wilków.

1 – Opowiadania o babie, która szukała swego syna, którego sama obróciła wróżbą w wilka. Pytała ona czy kto z ludzi widział młodego wilka ze sznurkami szyji.

2 – Opowiadanie o wilku, który chciał porwać owcę, lecz gospodar uderzył go i on obrócił się w człowieka. Opowiedział on jak to czarami obrócono jego i innych w wilków i jako takim życiem on miał lepszego wieku. Jadł padlinę i gryzł korę, zdechłych koni.

Поліські оповідання про вовкулак

В Білорусі поліщуків вважають чародіями. Коли поліщуки пливли на плоті по Немані до Балтійського моря то діти, коли їх бачили, втікали і ховалися.

1 – Оповідання про жінку, котра шукала свого сина, якого ж сама і перетворила у вовка. Питала у всіх, чи можливо хтось із людей бачив молодого вовка зі шнурками на шії.

2 – Оповідання про вовка, який хотів викрасти овечку, але господар його вдарив і той перетворився в людину. Він і розказав як за допомогою чар, його та інших перетворили у вовків, і як в такому образі він провів кращі роки. Їв мертв'ятину, гриз кору, та мертвих коней.

Додаток Е

Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України. Фонд рукописів. Ф. 237. Цинкаловський О. Цинк-178. Циган і вовк (Волинська народна байка), записана О. Цинкаловським. 8 арк.

Циган і вовк

(Волинська народна байка)

Минуло тепле і лагідне літо, настала осінь холодна, дощова. Ранком сонце не сходило ясне і променисте, а туманом затягнуло поля, в лісі пожовкле листя опало з дерев. Зграї журавлів і диких гусей ключами тягнулися в вирій. Ночі і ранки були холодні.

Циганський табір, що розташувався на горбку недалеко від темного лісу, не було вже чути веселої музики і співу. Старий циган Кого по селах з медведем і не вертався до табору, шукаючи місця де б могли перезимувати всі циганські родини. Довго він ходив с села до села, з хутора до хутора, просячи людей лиху стару хатинку де б через зиму могла б перебути циганська родина. Люди по селах гостинно приймали старого цигана з медведем, давали йому нічліг і їжу, але ніхто і чути не хотів про те щоб прийняти цілий табір циган на зиму.

Зажурився старий Кого взяв медведя на ланцюг і пішов сумний до табору. Почувши, що ніхто не хоче прийняти циган на зиму до хати посумніли всі в таборі. Зима буде гостра, сніжна в шатрах ми не перезимуємо, погинемо, позамерзаємо. (Арк. 1)

Довго радили цигани що зробити тай пастановили що кожен циган зі своєю родиною сам собі на зиму пристанища буде шукати. Порішили на тому, і змовилися що як тільки пригріє знов весняне сонечко, що всі з'їдуться на цьому місці під лісом.

Був у тому таборі циган Пого, з жінкою Зорею, а родина їх була найбільшою в таборі і було ц них семеро малих циганят, а старшою в родині була мати Зори стара і довга як патик циганка.

Зору сухого та сліпого коня до воза з будою, повкладали усе циганське майно посадив себе жінку і мати, а семеро малих чорних циганят повкладали до буди на м'яке сіно і рушили в дорогу зимівлі у добрих людей шукати.

Їздив він с одного села до другого, грав на скрипці, а циганята танцювали "печеного рака". Лди зібралися подивитися на забавні танці циган, а сердобольні господині приносили яка що могла та давали малим циганам. Стара циганка вийняла замусолені карти ворожила, приповідала, заговорювала хвороби, продавала любчики і так проходив день за днем. Наближалася зима. Добрі люди в одному селі змилосяердилися на д циганською родиною і дозволили перезимувати в пустій хаті. (Арк. 2)

Циганська родина хутко загосподарювала в напіврозваленій хатині, аправили маленькі віконця, поладили піч, понаносили соломи і сіна і стали жити на новому місці.

Циган Пого ходив до коня і помагав йому в роботі. Зоря розпаливши в печі і варила для семерох дітей страву, а стара циганка, як вилізла на піч то так вже з неї й не сходила, тільки голова з пороховими часами виглядала.

Тяжко було Пого прогудувати мати. Жінку і семеро чорних циганят, але він не журився. Знав він що в цьому році був великий врожай. Що кожен навіть найбідніший господар навів повну стодолу збіжжя, що розпочнуться забави і весілля, а без нього цигана-скрипника напевно там не обійдуться. Знав він дістанеться на такому весіллі підшви з короваю, пару гусок, кусок сала, ковбаси та й пару грошей не обійдеться. Як думав собі циган Пого так і було. Пройшло тільки кілька днів, а його в селі на весілля грати запросили, потім на вечорниці, потім знов весілля вирвалося. (Арк. 3)

Широко розійшлася чутка про доброго музику цигана по околишніх селах і хуторах. Пого став грати і по других селах. Одного разу запросили його на далекий хутір, що знаходився на другій стороні великого темного лісу.

Взяв Пого скрипку, обвинув її полотняною шматою і пішов лісовою дорогою. Йшов він, а сніг падав рясний, щось так що всі дорог і стежки були засипані.

Ні дороги, ні сліду, а тут ще й блуд вчепив цигана. Не знає він не тільки куди йти, але й звідки прийшов, бо снігом його сліди заповорило. Надходив вечір, перелякався циган та й давай бігти. Біг, біг, змучився, хотів вже додому бодай вернутися та нагло шур до якоїсь ями. Впав він до ями, розглянувся, а тут і вовк та зубами клацає. Циганові на голові волосся як дріт поставало, по шкірі ніби комахи розлізлися. Вовк поклацав зубами, а врешті каже: “Добре мені здобич сама в пастку впала, я тебе зараз з’їм”.

“Не їж мене вовчику-братику, я сухий сама шкіра та кістки, маю семеро малих циганят голодних і холодних”. (Арк. 4)

“Ні!” – каже вовк – “З’їм, тільки кинь той що під рукою маєш”. Пригадав тут циган про свою скрипку розвирнув її та як заграє жалібно-жалібно, а вовк як завіє, як сколимить, аж страх.

“Ні!” – каже вовк такої музики я не хочу, заграй мені веселої.

Вдарив циган смичком по струнах скрипки і полилася весела музика така під які танцювали хлопці дівчатами жваво підвивалися, що аж підкова огню просила.

Як почув вовк таку музику та як схопитися та піде в присядки, а циган ще жвавіше грає. Грав так циган довго-довго, аж змучився вовк впав на землю тай заснув змучений.

Поміркував, поміркував циган вийняв ножа циганку та зі сплячого вовка цілу шкіру зідрав. Придасться думає циган – кожуха з тої шкіри зроблю, тай почав вилазити з ями. Виліз, а сніг вже перестав падати і ясно якось зробилося.

Розглянувся циган і побачив щодо хутора вже недалеко.

Взяв скрипку під руку, шкіру закинув через плече, та й пішов. (Арк. 5)

Радо вітали цигана дівчата і хлопці бо довго чекали коли прийде музика. Грав циган цілу ніч, а рано надарили щиро господарі цигана. Впхали тоді кусками салом та ковбасами, заплатили та пару грошей.

Подякував циган господарю і господині за частування і за плату та пішов дорогою через темний ліс додому. Йшов він, а стало вечоріти, вже свою вовки починають вити. Виють та все ближче до нього підходять. Бачить він одного, другого, третього вовка що до нього зближаються і зуби страшні скалять.

Не довго думав циган що робити... Взяв він мішок з салом і ковбасою на плече та виліз на високе дерево. Три вовки підбігли до дерева, а за ними бачить циган вовк без шкіри біжить. Страх найшов на цигана ось тут думає мій кінець прийшов. Підскочив вовк без шкіри до дерева на яким сидів циган та й каже:

Шкіру мені мою віддай. Циган рад би віддати шкіру, та вона в мішку, а мішок за плечима, а циган на гілці одною ногою тільки стоїть, (Арк. 6) а двома руками за другу галузку дерева тримається.

Не віддасиш шкіри, каже вовк, то ми і так не тільки шкіру дістанемо, і тебе на шмаття розірвемо і з’їмо. Так й почали вовки під деревом стояти раду радити, як би цигана з високого дерева дістати.

Порадилися, порадилися тай так постановили: ти без шкіри внизу на землі під деревом ставай, а ми на тебе один на одного станемо не тільки шкіру, а й самого цигана дістанемо. Та хоч циган сухий як трясця, але в мішку салу та ковбасу має, а разом і вечеря буде не згірша.

Як постановили, так і зробили. Став безшкірий вовк під сосною, на нього другий, на другого третій, а на третього вже четвертий почав вилазити.

“Смерть моя, лихо моє”- думає циган. “Дістануть мене, з’їдять. Пропаду я, а за мене пропадуть з голоду мої семеро діточок, жінка та мати старенька”.

Лізе четвертий вовк на плечі третьому вовку, вже спинається вовк на спину виліз та лапами цигана за ноги хоче схопити. (Арк. 7)

А тут нагло як крикне циган:

-“Дай мені безшкірого, я з нього ще другу шкіру здеру!”

Як почув безшкірий, як шарне втікати до лісу, а вовки на ньому стояли як грушки посипались на тверду замерзлу землю і поламали собі ноги, повибивали зуби, та мерщій

підібрали під себе хвості і втіка хто куди. А циган зліз з дерева, оглянувся навколо що нема вовка, а тільки кров і шкура вовча на спині зосталася незабаром вийшов з лісу на поле. Худко прийшов він полем до села на краю якого стояла його хатка де чекала жінка, мати і семеро чорних, босих циганчаток. (Арк. 8)

УДК 929:371.1(477.82)

Оксана Калішук

Олена Левчанівська: матеріали до бібліографії

У публікації з персональної бібліографії зафіксовані книги, статті з періодичних видань, присвячені знаній українській громадській діячці на Волині Олені Левчанівській. Численні публікації поділені на розділи, що мають додаткову інформативну цінність. Показчик розрахований на читачів, які цікавляться громадсько-політичним життям у Другій Речіпосполитій.

Ключові слова: Олена Левчанівська, бібліографія, джерела, Волинь.

Olena Levchanivska: materials for bibliography

In the publication of the personal bibliography, books, articles from periodicals devoted to the well-known Ukrainian public figure in Volhynia Olena Levchanivska have been recorded. Clever publications are divided into sections with additional informative value. The index is intended for readers interested in social and political life in the Second Rzeczopopolis.

Key words: Olena Levchanivska, bibliography, sources, Volyn.

Елена Левчанивская: материалы к библиографии

В публикации по персональной библиографии зафиксированы книги, статьи из периодических изданий, посвященные известному украинскому общественному деятелю на Волыни Елене Левчанивской. Численные публикации поделены на разделы, имеющие дополнительную информативную ценность. Указатель рассчитан на читателей, интересующихся общественно-политической жизнью во Второй Речипосполитий.

Ключевые слова: Елена Левчанивская, библиография, источники, Волынь.

До непересічних постатей Волинського краю належить Олена Карпівна Левчанівська. Її постать може слугувати увиразненням епохи. Народившись у німецько-російській родині (батько – німець Карл фон Гродзинський, мама – росіянка Тетяна Пряхіна), отримавши освіту у Санкт-Петербурзі вона врешті-решт зробила усвідомлений вибір на користь українства.

Олена Левчанівська була однією з небагатьох жінок – представниць національних меншин у польському парламенті. Окрім неї ми можемо ще назвати українок Мілену Рудницьку (у заміжжі Лисяк; голова центральної управи Союзу українок; була обрана 1928 р. від УНДО), Олену Кисілевську (з дому Сіменович; була обрана 1928 р. від УНДО) та єврейку Розу Померанц-Мельзер (стала пешою жінкою, обраною до Сейму 1919 р. від Сіоністської партії).

На початку своєї кар'єри сенаторка «взагалі не переносила партійництва» і не належала до жодної партії. За свідченням її доньки Ірини, вона жартуючи говорила: «Можете мене вписати (до списку кандидатів), я не буду переживати, якщо моя кандидатура не пройде».

Прикметно, що під час присяги сенаторка Олена Левчанівська виголосила її українською («Присягаю»), що викликало спротив і пролунала вимога скласти її польською мовою („Ślubuję”) (Maroń G. Ślubowanie senatorskie w polskim podządku prawnym // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeczowskiego. Seria prawna. – 2012. – Z 74. – S. 131.).

Уже під час роботи в парламенті Олена Левчанівська робила гострі і провокуючі заяви, чим неодноразово викликала обурення присутніх. Так, наприклад, під час однієї з промов у сенаті вона відкрито звинуватила Польщу у насильницькому прилученні західноукраїнських земель, що, вочевидь, викликало невдоволення у присутніх польських політиків.

«Замість того, щоб відбудувати наші зруйновані села, замість того, щоб допомогти нашим українським та білоруським селянам загосподаритися — ви відібрали від нас нашу землю та посадили на ній своїх осадників, а за ті податки, під непомірним тягарем яких руйнується наше селянство, ви будете фільварки для тих осадників у той час, коли наші селяни живуть ще в землянках. Замість того, щоб оточити опікою наш край, зруйнований світовою війною — ви

руйнуєте його до кінця», – відзначала вона, звертаючись до членів сенату в промові 28 липня 1924 року.

Користаючись зі свого знання німецької, французької, італійської мов Олена Левчанівська активно піднімала українські проблеми під час різних міжнародних з'їздів та конференцій. Про зміст виступів ми можемо дізнатися з опублікованих фрагментів. За свої гострі виступи могла позбутися мандату, коли 1923 р. прокурор окружного суду звернувся з проханням про дозвіл на карне провадження щодо Олени Левчанівської.

Після закінчення каденції Олена Левчанівська оселилася у своєму маєтку в Линеві. Коли 1939 р. була встановлена радянська влада її заарештували. Тривалий час не було відомо про її долю. Лише уже після проголошення незалежності України вдалося з'ясувати, що ім'я Олени Левчанівської (як жертва №43/3-37) значиться у списках розстріляних 3435-ти українців, які підписані 24 квітня 1940 р.

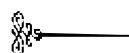
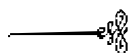
Донині ця непересічна постать національного та жіночого руху на Волині у міжвоєнний час (що опосередковано підтверджують відповідні гасла у довідкових виданнях різного часу) не дочекалася комплексного фахового дослідження. Тому запропоновані матеріали, сподіваємося будуть першим кроком у цьому напрямку.

Архівні та опубліковані документи:

1. Державний архів Волинської області. – Ф. Р-3190. Знатні люди Волинського краю: Левчанівська Ірина Олександрівна (17.11.1913), фото красналиця, лауреат фестивалю слайд-фільмів. – Оп.12. – Спр. 17. Документи (запрошення, статті) про вшанування пам'яті Олени Левчанівської – сенаторки в польському парламенті від Волині, матері Ірини Олександрівни, лютий 1991 р., лютий 1996 р.; свідоцтво Олени Гродзінської про закінчення Санки-Петербурзької жіночої гімназії; стаття Олени Левчанівської «З минулого» (про життя українців Волині) в журналі «Нова хата», серпень 1936 року.
2. Державний архів Волинської області. – Ф. Р-3190. Знатні люди Волинського краю: Левчанівська Ірина Олександрівна (17.11.1913), фото красналиця, лауреат фестивалю слайд-фільмів. – Оп.12. – Спр. 18. Рукопис спогаду І. О. Левчанівської «Сенаторка Олена Левчанівська», 1993 р.; газета «Народна трибуна» 24.02.95 р. про смерть О. Левчанівської 24.04.1940 р.; лист комітету Національної безпеки Республіки Казахстан. – 21 арк., 1 газ., 1 лист.
3. Державний архів Волинської області. – Ф. Р-3190. Знатні люди Волинського краю: Левчанівська Ірина Олександрівна (17.11.1913), фото красналиця, лауреат фестивалю слайд-фільмів. – Оп.12. – Спр. 20. Стаття в журналі «Нова хата», 1926 р. про сенаторку Олену Левчанівську, спогади Ірини Левчанівської про родину мами Гродзінських, с. Линів, батька, його потяг до філателістики, поштову службу у с.Линів, написані 1989, 1990, 1991, б/д, 1994 рр. – 47 арк.
4. Державний архів Волинської області. – Ф. Р-3190. Знатні люди Волинського краю: Левчанівська Ірина Олександрівна (17.11.1913), фото красналиця, лауреат фестивалю слайд-фільмів. – Оп.12. – Спр. 28. Записки про Сенат Речі Посполитої за 1920-1939 роки. – 35 арк.
5. Промови українських послів і сенаторів у польському сеймі і сенаті. – Львів; Луцьк; Холм; Бересте, 1925.
6. Сенатор Левчанівська й міжнародні зв'язки // Нова хата. – 1926. – № 1.

Мемуарна література:

7. Левчанівська І. «Згадалось мені...» (спогади дитинства). – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. – 94 с.
8. Левчанівська І. «Жити – це проявляти себе у дії...» // Народна трибуна. – 1991. – 11 грудня.
9. Левчанівська І. Линів і Гродзінські // Народна трибуна. – 1991. – 10 липня.
10. Левчанівська І. О. Левчанівська про першу світову війну: «Щоденник. Статті» // Документально-художня проза про першу світову війну: Матеріали і тези доповідей та повідомлень міжнар. наук.-теорет. конф., 23-26 жовтня 1994 р. – Луцьк, 1994. – С.130-134.
11. Левчанівська І. Пам'яті моєї мами Олени Левчанівської: У 110 річницю з дня народження // Літопис Волині. – Вінніпер, 1992. – Ч.17-18. – С.145-150.

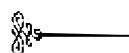
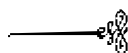
12. Левчанівська І. Пам'яті моєї мами Олени Левчанівської (уривок) // Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. Т.1 / Автор-упорядник Л.К.Оляндер. – Луцьк: Вежа, 1996. – С. 169-187.
13. Левчанівська І. Сенаторка (мемуари). – Львів – Дубно - Луцьк: «Джерело» - «Надстир'я», 2004. – 258 с.
14. Левчанівська І. Сором нам на весь світ // Народна трибуна. – 1990. – 29 листопада.
15. Левчанівська І. Спогади про маму // Волинь. – 1991. – №1. – С.136-141.
16. Левчанівська І. Спогади про маму: Додаткові матеріали. Додаток №12 // Нескорена Берегиня: жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття. – Львів, 2002. – С.253-259.

Аналітичні статті:

17. Берекета Б. Сенаторка з Волині // Берекета Б. Вічні розмови: Нариси, репортажі, інтерв'ю. – Луцьк, 1998. – С.82-86.
18. Бублейник Л. Мовні риси часу у О. Левчанівської // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. Т.1 / Автор-упорядник Л. К. Оляндер. – Луцьк : Вежа, 1996. – С.192-195.
19. Буковська М. Волинська сенаторка Олена Левчанівська // Розвиток школи і освіти на Волині: Матеріали науково-практичної конференції (24 березня 2016 р.) / Упоряд.: О. О. Юринець, Б. С. Шахраюк. – Володимир-Волинський : ВВПК, 2016. – С. 147-150.
20. Дзей М. Український посольський клуб (1922-1927 рр.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Любомль в історії України та Волині. – Луцьк, 2007. – Вип.25. – С.116-120.
21. Левчанівська І. О. Колекція О. М. Левчанівської [філателістична] // Минуле і сучасне Волині: Проблеми джерелознавства. – Луцьк, 1994. – С. 55-59.
22. Левчанівська Олена Карпівна. Біографічна довідка (1881-1940) // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. Т.1 / Автор-упорядник Л.К.Оляндер. – Луцьк: Вежа, 1996. – С. 161.
23. Лис С. Доля сенаторки Олени Левчанівської // Реабілітовані історією: Збірник наукових статей і матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. «Реабілітовані історією». – Луцьк, 2003. – С. 78-94.
24. Лис С. Олена Левчанівська: таємниця № 43/3-37 // Реабілітовані історією : у 27 т. Волинська область / авт. тексту М. М. Кучерепа, В. В. Вісин, О. Ю. Ленартович, В. В. Оніщук, О. І. Півень, О. П. Сущук. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. – Кн. 1. – С. 604-614.
25. Луговий О. Олена Левчанівська // Луговий О. Визначне жіноцтво України: історичні життєписи. – К., 1994. – С. 290.
26. Оляндер Л. Літературна спадщина О. К. Левчанівської // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. Т.1 / Автор-упорядник Л.К.Оляндер. – Луцьк: Вежа, 1996. – С. 165-168.
27. Онуфрійчук М. Пані сенаторка // Нескорена Берегиня: жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття. – Львів, 2002. – С. 47-48.
28. Пріма Р., Герасимчук А. Елітарні польсько-українські родини Волині (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.): О. Левчанівська, М. Левицький // Яровиця: науково-методичний та культурно-просвітницький часопис. – 2014. – № 1-2 (3-4). – С. 155-159.
29. Разиграєв О. Родина Левчанівських в контексті історії української національної інтелігенції Волинського воєводства (1919-1939 рр.) // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. – 2004. – Вип. 8. – С. 281-286.
30. Рубан М. Дух і слово – криця // Українська культура. – 1993. – №3-4. – С.28-29.

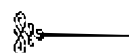
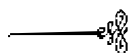
Газетні матеріали:

31. Багнюк М. Воїстину не забуття... // Луцький замок. – 1996. – 23 лютого. – С.9.
32. Барабашко О. Жила сенаторка в Линеві // Селянське життя. – 1996. – 22 лютого.
33. Белоцька І. Мама називала мене Іріс – богинею веселки // Луцький замок. – 2006. – 16 лютого. – С.13.
34. Берекета Б. Сенаторка з Волині // Голос України. – 1992. – 25 лютого.
35. Віренко Н. Прохання про реабілітацію // Народна трибуна. – 1994. – 12 лютого.
36. Грабаровська Н. Портрет жінки в інтер'єрі доби // Волинь. – 1995. – 7 березня.

37. Грибук Н. Тернистими и щасливими дорогами // Слава праці. – 2011. – 8 лютого.
 38. Гуменюк Н. ... І світло часу на старих світлинах // Віче. – 2003. – 20 листопада. – С.12.
 39. Гуменюк Н. А що ж про пам'ять нагадає // Віче. – 2003. – 13 березня.
 40. Гуменюк Н. Душа своїх убивць переживе // Народна трибуна. – 1991. – 16 лютого.
 41. Гуменюк Н. Олена Левчанівська: Таємниця № 43/3-37 // Народна трибуна. – 1995. – 24 лютого.
 42. Гуменюк Н. Пані сенаторка // Віче. – 2001. – 8 лютого.
 43. Засадко Л. Пані сенаторка: [Вірші] // Луцький замок. – 1996. – 23 лютого.
 44. Знатні люди землі Локачинської: Олена Карпівна Левчанівська // Селянське життя. – 2001. – 23 серпня.
 45. Калитюк В. Велика українка // Селянське життя. – 1999. – 30 квітня.
 46. Калитюк В. Уроки Левчанівської // Народна трибуна. – 2000. – 9 березня. – С.5.
 47. Косаковська Л. Навіть у в'язниці пані сенаторка вчила жінок іноземних мов / Л. Косаковська // Волинь-нова. – 2016. – 4 лютого. – С. 8.
 48. Косаковська Л. Україна не за походженням, а по духу // Луцький замок. – 2016. – 25 лютого. – С. 12.
 49. Кузьмін В. Сенаторка Левчанівська // Віче. – 1996. – 9 лютого. – С.7.
 50. Лівіцька О. Пані з Линева // Волинська газета. – 2016. – 25 лютого. – С. 16.
 51. Мельник Л., Никитюк О. Пам'яті видатної землячки // Селянське життя. – 2011. – 25 червня. – С. 4.
 52. Мозолівська Р. Цінна знахідка // Наше здоров'я. – 1997. – 7 квітня. [про документ, виданий О. Левчанівській, як уповноваженому Українського Товариства Червоного Хреста у Варшаві]
 53. Никитюк О., Мельник Л. Пані сенаторка // Селянське життя. – 2006. – 25 лютого.
 54. Олена Левчанівська: під знаком 120-ліття // Луцький замок. – 2001. – 8 лютого.
 55. Пані сенаторка воістину незабутня // Селянське життя. – 2011. – 19 лютого.
 56. Раєвич Т. Замість квітів на могилу Олени Левчанівської: [24 квітня 1940 р. була розстріляна видатна громадська діячка] // Волинь-нова. – 2012. – 10 травня. – С. 8.
 57. Романюк Н. Її номер – 43/3-37. За кого відстраждала польська сенаторка? // Україна молода. – 2001. – 3 лютого.
 58. Романюк Н. Предок Левчанівських був скарбником у Хмельницького, а сенаторка Левчанівська – захисником українства в польському Сенаті // Досвітня зоря. – 2001. – 23 серпня.
 59. Свідчаний М. І так собі наврочила // Колгоспна правда. – 1991. – 29 серпня.
 60. Середюк О. Нова експозиція про сенаторку Левчанівську // Слава праці. – 2010. – 23 лютого.
 61. Царук Я. Захисники поневолених // Слово правди. – 1996. – 6 липня.
 62. Цимбалюк О. Сенаторка Речі Посполитої // Волинський монітор. – 2011. – 10 лютого. – С. 5.
 63. Шершень О. На пам'ять про Олену Левчанівську // Волинський монітор. – 2016. – 25.
 64. Школа імені сенаторки Левчанівської // Голос України. – 1995. – 11 серпня.
 65. Школі присвоєно ім'я Олени Левчанівської // Волинь. – 1995. – 1 квітня.
 66. Штинько В. Пані сенаторка знову в Линеві // Волинь. – 1996. – 17 лютого. [Репортаж з відкриття музею історії О. Левчанівська]
- Довідкові видання:*
67. Корецька О. 9 лютого 125 років від дня народження О. К. Левчанівської (1881-1940?) – української політичної та громадської діячки // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2006 рік. – Луцьк, 2005. – С. 43-45.
 68. Левчанівська Олена // Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання. В 3-х т. – Т. 2: З-Р / Під гол. ред. І. Раковського. – Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1935. – С. 453.
 69. Левчанівська Олена // Енциклопедія Українознавства. Т.4. – Львів, 1994. – С.1270.
 70. Левчанівська Олена Карпівна (1881-1940) // Волинь: Новітня історія України. / Ін-т біографічних досліджень: Українське наукове товариство геральдики і вексилології. – Київ, 2006. – С. 29.

71. Левчанівська Олена Карпівна (1881-1940) // Жінка і політика в українському історичному просторі: інформаційний список літератури / упоряд. Т. В. Гуменюк, Л. Г. Іванкова; Бібліотека ім. Ю. Смолича ЦБС Дарницького району. – Київ, 2015. – С. 21-22
72. Расвич Т. Сенаторка Олена Левчанівська з Волині // Українки в історії. – К., 2004. – С.136-138.

УДК 929:371.1(477.82)

Михайло Костюк

Тадеуш Станєвський – талановитий польський педагог, автор спогадів про Луцьку чоловічу гімназію

Аналізуються основні етапи біографії, педагогічного і творчого шляху уродженця Волині, талановитого польського педагога та організатора освіти у міжвоєнній і повоєнній Польщі Тадеуша Станєвського. Подана загальна характеристика його спогадів про навчання у Луцькій чоловічій гімназії впродовж 1898–1902 рр.

Ключові слова: Тадеуш Станєвський, Волинь, Луцьк, Польща, гімназія, педагог, освіта, спогади.

М.П. Костюк. Тадеуш Станєвський – талантливый польский педагог, автор воспоминаний о Луцкой мужской гимназии.

Анализируются основные этапы биографии, педагогического и творческого пути уроженца Волини, талантливого польского педагога и организатора образования в междувоенной и послевоенной Польше Тадеуша Станевского. Подана общая характеристика его воспоминаний об обучении в Луцкой мужской гимназии в течении 1898–1902 гг.

Ключевые слова: Тадеуш Станевский, Волинь, Луцк, Польша, гимназия, педагог, образование, воспоминания.

M. Kostiuk. M.P. Kostyuk. Tadeusz Staniewski is a talented Polish educator, author of memories about Lutsk's male gymnasium.

The main stages of the biography, pedagogical and creative way of Volyn citizen, talented Polish educator and organizer of education in the interwar and post-war Poland of Tadeusz Staniewski are analyzed. The general description of his memories about studying at Lutsk male gymnasium during the years 1898–1902 is given.

Key words: Tadeusz Staniewski, Volyn, Lutsk, Poland, gymnasium, teacher, education, memories.

Постановка наукової проблеми та її значення. З поміж представників різних національностей, які народились та проживали на Волині було немало поляків. Окремі з них стали досить помітними і впливовими постатями як в історії України, так і в історії Польщі. Перелік таких видатних поляків, доля яких так чи інакше пов'язана з Волинню, налічує десятки славних імен. Результати історичних пошуків останніх років дають підстави додати до цього списку ще одну цікаву і неординарну постать Тадеуша Станєвського. Він є уродженцем Волині, який згодом став одним із талановитих польських педагогів та організаторів освіти у міжвоєнній і повоєнній Польщі. А ще він залишив цікавий архів своїх спогадів, які дають можливість розширити коло наших знань про історію нашого краю на рубежі XIX–XX ст.

Мета дослідження. Пропонована стаття має на меті прослідкувати життєвий шлях та творчий доробок Тадеуша Станєвського. Особлива увага буде приділена характеристиці його спогадів « У кігтях двоголового орла», у яких він описав період свого навчання у Луцькій чоловічій гімназії з 1898 до 1902 рр.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. Впродовж 1895–1921 рр. у Луцьку функціонувала чоловіча гімназія. Деякі сторони її діяльності можна прослідкувати за документами, що зберігаються у Державному архіві Волинської області (Ф.6). Але обсяг матеріалів цього фонду є далеко неповним, що не дає можливості відтворити і комплексно проаналізувати всі сторони навчально-виховного процесу у цьому навчальному закладі, побачити всі його позитивні й негативні аспекти, відчути його специфіку у контексті тодішньої освітньої політики російського царизму. Гостро відчувається нестача документів

особистого походження, які б дали можливість подивитися на навчально-виховний процес очима його безпосередніх учасників – учнів та педагогів.

Окремі з випускників цього середнього навчального закладу стали в майбутньому досить відомими людьми, що залишили свій слід у історії різних країн. Серед них і досі маловідома постать уродженця Волині, талановитого польського педагога та організатора освіти у міжвоєнній і повоєнній Польщі Тадеуша Станевського. У його біографічній спадщині зберігся надзвичайно цікавий історичний нарис, у якому автор поділився своїми спогадами про чотири роки (1898–1902) свого навчання у Луцькій шестикласній гімназії, як вона офіційно іменувалась протягом 1898–1908 рр. Це досить цікавий і навіть унікальний історичний матеріал, який дає можливість суттєво доповнити архівні відомості і подивитися на гімназійне життя більш як столітньої давності очима безпосередньої дійової особи, людини яка перебувала в учнівському середовищі, жила його повсякденними проблемами і турботами, була одночасно і суб'єктом, і об'єктом навчально-виховного процесу. До цього часу спогади Т.Станевського залишаються чи не єдиним історичним джерелом особистого походження, що стосується історії Луцької чоловічої гімназії, причому джерелом, фактично невідомим.

Тадеуш Станевський (*Tadeusz Staniewski*) народився 20 лютого 1886 року в селі Блудові Володимир-Волинського повіту Волинської губернії (нині с. Мирне Горохівського району Волинської області) у збіднілій польській шляхетській родині Калікста Станевського. Мати Тадеуша Марія походила з роду Лотоцьких, де ревно дотримувались польських національних і релігійних традицій. Саме в такому польсько-католицькому дусі вона й намагалася виховувати своїх дітей.

Основою майбутньої кар'єри свого сина Тадеуша Марія Станевська вважала добру освіту. Тому вмовила дочку місцевого пароха Велецького, яка була випускницею Волинського жіночого єпархіального училища у Кременці, давати синові приватні уроки, щоб здати іспити за початкову школу і, таким чином, отримати можливість продовжити навчання у середній школі. Склавши у 1898 р. іспити у початковій школі села Квасова, Тадеуш отримав необхідні документи і був зарахований до першого класу Луцької шестикласної прогімназії.

Як свідчать документи Державного архіву Волинської області, того року до I-го класу всього було зараховано 55 учнів. Вони були вихідцями із різних соціальних станів: 14 – із сімей чиновників, по 9 учнів представляли дворян, військових та селян, 5 були із різних категорій громадян, ще 3 належали до лікарських родин і по 2 – із купців, священнослужителів та міщан. Що ж до віросповідань, то 35 учнів належали до православних, 17 – до римо-католиків, 2 – до іудеїв і 1 учень представляв магометан (іслам). У анкетних даних Тадеуша Станевського була зазначена його приналежність до селянського стану та православного віросповідання [1].

Протягом усіх чотирьох років свого перебування у гімназії Тадеуш навчався досить успішно, чого не можна сказати про багатьох інших його однокласників. Так, за підсумками першого року навчання 13 учнів I-го класу були відраховані або ж залишені на повторне навчання, головним чином, через неуспішність. І лише 5, серед них і Тадеуш Станевський, були переведені до II-го класу з нагородами I-го або II-го ступеня. Слід додати, що такі відзнаки при переході до кожного наступного класу він отримував щорічно. З усіх предметів, крім малювання, Тадеуш мав тільки добрі та відмінні оцінки [2].

Незважаючи на успіхи сина у навчанні, його мати задумала план переїзду до Західної Галичини, щоб дати синові можливість навчатися у польській гімназії. Після закінчення четвертого класу вона реалізує свій план і сім'я переїжджає до Кракова. При допомозі знайомих Тадеуша вдалося відразу влаштувати до 5-го класу Краківської гімназії Святої Анни на пільгових умовах, оскільки рівень Луцької гімназії вважався нижчим. Тому слід було швидко поповнити об'єм знань з багатьох предметів, а особливо польської мови. Завдяки щоденним і невтомним зусиллям матері, яка взяла на себе весь тягар утримання сім'ї, 1906 року Тадеуш успішно закінчив гімназію і отримав атестат.

Того ж року Тадеушу вдається пройти вступні іспити і стати студентом одного з найстаріших і найавторитетніших в Польщі та Європі Ягеллонського (Краківського) університету. Вивчав він тут історію та філософію і в 1910 р. закінчив університет, отримавши ступінь доктора філософії.

Свій трудовий шлях молодий випускник розпочав у польській гімназії Тернополя. Тут його застала Перша світова війна. Воював він у складі II-ї Карпатської Бригади Легіонів Польських

на боці Австрійської імперії. Участь у бойових діях підірвала його здоров'я і після лікування він був комісований з армійських лав.

Вже у 1916 р. Т.Станевський повертається до педагогічної діяльності. Впродовж 1916–1918 рр. займався організацією польських педагогічних курсів у Моравії, а потім продовжив роботу на посаді вчителя гімназії у місті Мисленіці у Південній Польщі. Разом з учнями старших класів добровільно брав участь у польсько-українській війні 1918–1919 рр. Тут же в Мисленіцах одружився з донькою львівського архітектора Геленою Лукашівною. З листопада 1919 р. до березня 1921 р. працював вчителем гімназії у місті Вжесні Великопольського воєводства. Одночасно із викладанням Тадеуш Станевський став збирати різноманітні матеріали, документи, спогади про страйк учнів Вжесні у 1901–1902 рр., спрямований проти германізації прусською владою уроків релігії та молитов у польських школах Герцогства Познаньського, а також проти тілесних покарань для учнів. Результатом цієї пошукової праці став його історичний нарис «Дні шкільного страйку у Вжесні». У тому ж 1921 р. Тадеушу було запропоновано зайняти керівну посаду у Луцькій гімназії. Але директором закладу він був не довго і дуже скоро змушений був покинути місто. Причиною було, як згодом згадував Т.Станевський, *«недоброзичливе, навіть вороже середовище прихильників Пілсудського»*.

Наступним місцем роботи Т.Станевського було невеличке і віддалене містечко Дісна на північному сході білоруських земель. Тут він разом з сім'єю провів 13 років свого життя. Призначений на посаду директора польської державної гімназії, він змушений був розпочати свою діяльність з її створення. Вже через два роки у ній навчалося 280 учнів. Завдяки зусиллям молодого директора і створеного ним педагогічного колективу гімназія стала не лише освітнім центром Дісни, але й усього Діснянського повіту. Педагоги створили бібліотеку, читальню, театр, дитячий садок, стали засновниками різноманітних молодіжних громадських організацій, разом з учнями брали активну участь у громадському житті міста. Саме на цій посаді Т.Станевський розкрився як талановитий педагог-організатор.

У 1934 р. Тадеуш Станевський залишив Дісну і переїхав з родиною на північ Польщі до міста Вейгерова у Поморському воєводстві, де займав до 1939 року посаду директора державної гімназії та ліцею імені короля Яна Собеського. Поряд із звичною для нього керівною педагогічною роботою Тадеуш Станевський вже протягом першого року роботи дослідив і написав докладну історію цього навчального закладу. Читав лекції у місцевому народному університеті, займався громадською роботою.

З початком Другої світової війни сім'я Станевських переїхала до Кракова, де перебувала до кінця нацистської окупації. У повоєнні часи Т.Станевський працював на посадах директора гімназій у містах Гдіня та Вейгерова. Вийшовши на пенсію, він ініціював створення у Вейгерові повітового архіву і працював у ньому впродовж 1950–1960 рр., написав монографію про місто Вейгерова. Крім цього, був активним членом кількох громадських організацій, читав лекції для населення. Тут же у Вейгерові 12 грудня 1978 р. Тадеуш Станевський помер і був похований на місцевому кладовищі. Його заслуги на ниві освітньої та громадської діяльності були відзначені рядом державних і недержавних нагород.

Спогади про чотири роки навчання у Луцькій гімназії Т.Станевський написав ще в час свого перебування у Дісні. Назвав він їх досить промовисто: «У кігтях двоголового орла». Цей невеликий за об'ємом історичний нарис відкриває нам ще одну маловідому сторінку з історії Луцька та історії розвитку освіти на Волині. Завдяки Т.Станевському, ми маємо можливість поринути в атмосферу російської середньої школи на рубежі XIX–XX ст. Перед нами постає тогочасне учнівське середовище зі своїми взаємостосунками та різноманітними повсякденними ситуаціями і витівками як на уроках, так і на перервах. Маємо можливість ознайомитися також з правилами поведінки гімназистів, їхнім ставленням до навчання, до вчителів та інших працівників гімназії, заохоченнями та різним видами та покарань, а також провинями, за які вони призначались, маємо описи повсякденної і святкової форми, яку вони одягали, та багато інших деталей шкільного життя більш як столітньої давності.

Докладно зроблені характеристики вчителів гімназії. Причому, слід зауважити, їх професійні навички Т.Станевський аналізує вже не з позиції учня, а з позиції професійного педагога, що знає і розуміє сутність та специфіку вчительської професії і має за плечима чималий педагогічний досвід. Не обминає автор і моральних якостей своїх колишніх педагогів, їхніх стосунків один з одним, їхніх громадянських поглядів, не уникаючи подекуди особистих оцінок: критики, схвалення, неприйняття, осуду, іронічного чи й навіть зневажливого

ставлення. Не пройшли повз увагу автора й елементи виховного процесу в гімназії, методи виховного впливу на учнів, форми та види проведення ними свого дозвілля.

Досить переконливо показана й тогочасна загальна атмосфера російського середнього навчального закладу на західній окраїні Російської імперії, в якому нерідко відверто культивувалась атмосфера зверхності всього російського і зневаги до інонаціонального, особливо, до всього польського.

Надзвичайно цікаві ті фрагменти спогадів, де зустрічаються описи тогочасного Луцька, його місцевостей та громадських закладів, повсякденного міського життя, короткі портрети його мешканців із різних районів та різних соціальних прошарків, сцени взаємостосунків гімназистів з міщанами, а також опис відвідин Тадеушем чеської колонії, назва якої не вказана, але за всіма ознаками це був Боратин Чеський.

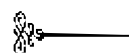
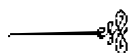
Після смерті Т.Станевського його спогади впродовж кількох десятиліть зберігалися в родинному архіві. Над їх упорядкуванням свого часу працювала його дочка Софія Іскерська. Частина з них лягла в основу її книги про гімназію у Дісні [3]. Після смерті Софії Іскерської справу упорядкування архіву свого діда продовжила його внучка Аліна Іскерська-Балка. Результатом її роботи стала публікація у 2014 році двох фрагментів зі спогадів Тадеуша Станевського у двотомному польському виданні «Антологія польського репортажу XX ст.» [4].

Кілька років тому Аліна Іскерська-Балка, перебуваючи у Луцьку, залишила фрагмент спогадів свого діда про роки навчання у Луцькій чоловічій гімназії. Випадково вони попали до рук автора цієї статті. Після ознайомлення з ними виникла ідея їх публікації. Після певного періоду співпраці з внучкою Т. Станевського його спогади у 2017 році вийшли друком у Луцьку. Ця невелика і цікава книга відтепер стала доступною для всіх, хто цікавиться минувиною волинського краю, а також поповнила джерельну базу волинезнавства ще одним цікавим та унікальним історичним джерелом, що дасть можливість розширити наші знання про історію Волині [5].

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області. Ф.6. Оп.2. Спр.10. Арк.1–20.
2. Там само. Арк. 15 зв.–16; Спр.16. Арк.17 зв.–17; Спр.23. Арк.16 зв.–17; Спр.30. Арк.13 зв.–14.
3. Iskierska Zofia. Państwowe Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące w Dziśnie im. Ks. Grzegorza Piramowicza. – Bydgoszcz, 2003.
4. Staniewski Tadeusz. W wolnych chwilach pytać o jedno // Antologia polskiego reportażu XX wieku. Tom 1. 1901–1965. – Wołowiec, 2014. – S.196–197. *Його ж.* Dni strajku szkolnego we Wrześni Antologia polskiego reportażu XX wieku. Tom 1. 1901–1965. – Wołowiec, 2014. – S.198–213.
5. Станевський Тадеуш. У кігтях двоголового орла. Спогади про шкільні роки в Луцьку на Волині (1898–1902 рр.) / Упорядник і автор вступної статті М.П. Костюк. – Луцьк: ІВВ Луцького НТУ, 2017.

Автор статті висловлює щирі вдячність внучці Тадеуша Станевського Аліні Іскерській-Балці за можливість використання матеріалів із родинного архіву Станевських для підготовки даної публікації.

Подорожі, екскурсії, туризм

УДК 069.15-056.26

Тетяна Трофімук-Кирилова, Ярослав Здрок

Організація туристично-екскурсійного обслуговування осіб із вадами зору

У статті проаналізовано закордонний та вітчизняний досвід організації туристично-екскурсійного обслуговування осіб із порушенням зору. Встановлено, що залучення незрячих та слабозорих людей у сферу туристичних та екскурсійних послуг є важливим напрямом їх соціальної адаптації. Розглянуто основні вимоги щодо організації екскурсій для такої категорії екскурсантів. Звернено увагу на основні етапи проведення екскурсій для осіб із дефектами зору. Розкрито особливості використання методичних прийомів розповіді при проведенні екскурсій для осіб з інвалідністю по зору.

Ключові слова: екскурсія, екскурсійне обслуговування, екскурсанти, особи з вадами зору, методичні прийоми проведення екскурсій, тактильний огляд.

Трофімук-Кирилова Т., Здрок Я. В статье проанализировано зарубежный и отечественный опыт организации туристско-экскурсионного обслуживания лиц с нарушением зрения. Установлено, что привлечение незрячих и слабовидящих людей в сферу туристических и экскурсионных услуг является важным направлением их социальной адаптации. Рассмотрены основные требования по организации экскурсий для такой категории экскурсантов. Обращено внимание на основные этапы проведения экскурсий для лиц с дефектами зрения. Раскрыты особенности использования методических приемов рассказа при проведении экскурсий для лиц с инвалидностью по зрению.

Ключевые слова: экскурсия, экскурсионное обслуживание, экскурсанты, лица с недостатками зрения, методические приемы проведения экскурсии, тактильный осмотр.

Trofimuk-Kirilova T., Zdrok J. The article analyzes the foreign and domestic experience of organizing touristic excursions for people with visual impairment. It is established that attraction of blind and visually impaired persons into the sphere of tourist and excursion services is an important direction of their social adaptation. The main requirements for organizing excursions for such category of tourists are considered. Attention is paid to the main stages of excursions for visually impaired people. The peculiarities of the use of methodical methods of narration in the course of excursions for persons with visual disability are revealed.

Key words: excursion, excursion service, excursionist, people with visual impairment, methodical methods of guided tour, tactile review.

Постановка наукової проблеми та її значення. Статистичні дані Всесвітньої організації охорони здоров'я свідчать, що близько 15% населення світу мають якусь форму інвалідності, тобто більше 1 мільярду людей, з них більше 2,5 млн. – це мешканці України. Сліпота є однією з найпоширеніших неповноправностей. За вищезгаданими даними в усьому світі майже 285 мільйонів людей страждає від порушень зору, серед яких близько 40 мільйонів повністю незрячі, з них в Україні проживає понад 50 тисяч людей, у тому числі 10 тисяч дітей [19]. Але точних даних про кількість незрячих в Україні не повідомляє жодне міністерство чи соціальне відомство. Тож тих, хто має серйозні порушення зору, в Україні може бути від 70 до 100 тисяч. Для цієї категорії осіб надзвичайно важливим є подолання соціальної ізоляції, а також соціальна інтеграція у суспільство, у якому мають бути створені умови рівних можливостей для усього населення, сформований високий рівень терплячості, толерантності і поведінкової культури. Одним із шляхів реабілітації, духовного розвитку, самовдосконалення незрячих і слобозорих людей є створення для таких осіб безперешкодного доступу до закладів культури (музеїв, історико-культурних заповідників, мистецьких організацій і т.д.), об'єктів історико-культурної спадщини та туризму. Робота у сфері туристично-екскурсійного обслуговування осіб з вадами зору має ряд особливостей. У розвинутих країнах світу дослідники вже тривалий час займаються їх вивченням та працюють над удосконаленням методичних рекомендацій щодо організації та проведення

екскурсій, туристичних поїздок та турів для такої категорії екскурсантів. В Україні ці питання почали розроблятися порівняно нещодавно, але зважаючи на їх важливість та актуальність, інтерес до них постійно зростає.

Мета статті – проаналізувати особливості туристично-екскурсійного обслуговування незрячих осіб.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (1991 р.) гарантує особам з інвалідністю рівні з усіма іншими громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства, створення необхідних умов, які дають можливість особам з інвалідністю вести повноцінний спосіб життя згідно з їхніми індивідуальними здібностями та інтересами [13].

У тридцятій статті Конвенції про права осіб з інвалідністю (2006 р.), що набрала чинності в Україні у 2010 р. також наголошує на важливості участі осіб з інвалідністю у культурному житті, проведенні дозвілля й відпочинку: «Держави-учасниці визнають право осіб з інвалідністю брати участь нарівні з іншими в культурному житті й вживають усіх належних заходів для забезпечення того, щоб особи з інвалідністю: а) мали доступ до творів культури в доступних форматах; б) мали доступ до телевізійних програм, фільмів, театру та інших культурних заходів у доступних форматах; с) мали доступ до таких місць культурних заходів чи послуг, як театри, музеї, кінотеатри, бібліотеки й туристичні послуги, а також мали найможливішою мірою доступ до пам'ятників і об'єктів, що мають національну культурну значущість» [4].

Протягом останніх років в Україні прийнято низку й інших законодавчих і нормативних актів, що гарантують соціальну захищеність державою громадян з інвалідністю. Таким чином наша держава, які і більшість демократичних країн світу, на законодавчому рівні закріпила право осіб з інвалідністю на вільний доступ до усіх без винятку сфер людської життєдіяльності, у тому числі й екскурсійної та туристичної.

Враховуючи той факт, що сліпота є однією з найпоширеніших неповноправностей, у європейських країнах вже тривалий час працюють над вирішенням питання адаптації туристичних об'єктів, музеїв та інших громадських закладів до потреб незрячих і слабоворих. Так, у 1984 р. в Афінах було відкрито унікальний музей дотику із точними копіями античних скульптур та рельєфів, до яких незрячі відвідувачі можуть торкатися і таким чином сприймати інформацію не лише на слух, а й тактильно, що значно поглиблює їхні уявлення про музейні предмети [18].

У 1999 р. було створено Польський Регіональний музей в Стальовій Волі, який з 2002 р. розташовується у замку Любомирських – неокласичній будівлі XVIII ст. [17]. Починаючи з 2007 р. цей музей розпочав широку гаму заходів з метою полегшення контакту людей з особливими потребами із мистецтвом. Шляхом ліквідації архітектурних бар'єрів і впровадження спеціальної навчально-освітньої програми «Доступний музей», розробленої експертами, музей відкрив нові можливості для людей з вадами зору, слуху, опорно-рухового апарату та інтелектуального/розумового розвитку пізнання і сприйняття мистецтва. Підготовка і реалізація програми супроводжувалася навчальними, мистецькими, педагогічними, видавничими та мультимедійними ініціативами. Результатом таких заходів стала «Галерея через дотик» для незрячих і слабоворих людей, яка складається з 25 скульптур із граніту, які були спроектовані і виконані з урахуванням можливості дотикової перцепції. Незрячі відвідувачі можуть ознайомитись з ними торкаючись підписів мовою Брайля, розміщених на табличках, або ж використовуючи голосові описи скульптур на MP 3-плеєрах, що підготовлені відповідно до принципів аудіо дескрипції. Експозицію Регіонального музею у Стальовій Волі доповнюють видані великим шрифтом і мовою Брайля публікації, у тому числі путівники до виставок, каталоги та навчально-освітні пакети. Важливою методичною розробкою є виданий музеєм методичний довідник «Галерея через дотик», призначений для працівників музейної сфери, які «зацікавлені уможливити доступ до музейних установ незрячим і слабоворим людям» [5, с. 46].

З отриманням Україною незалежності тривалий час музейні та туристичні установи проводили одиничні заходи, орієнтовані на людей з вадами зору. Ситуація дещо змінилася в останні роки. Із 2013 р. Регіональний музей в Стальовій Волі розпочав реалізацію транскордонного проекту «Музеї без бар'єрів». Ця програма співфінансувалася з фондів програми

транскордонного співробітництва Польща-Білорусь-Україна 2007–2013 та об'єднала у коаліцію польські і українські музеї й неурядові організації з метою професійного обслуговування неповносправних відвідувачів. Основним завданням Коаліції став обмін позитивним досвідом між музеями, проведення навчально-освітніх і інформаційних заходів у сфері формування стандартів обслуговування осіб з особливими потребами у музеях, моніторинг рівня доступності музеїв для цієї категорії. В лютому і березні 2014 р. у рамках програми було зорганізовано три спеціальні навчальні семінари для польських і українських музейників з питань професійного обслуговування осіб з вадами слуху, зору та інтелектуального розвитку. Навчання проводили експерти з Польщі, Великої Британії і Бельгії на підставі їхніх авторських інноваційних навчально-освітніх програм. Також до участі в роботі семінарів були запрошені люди з особливими потребами, що дало можливість працівникам музеїв практично застосувати отримані знання. 9 жовтня 2014 року в палаці Потоцьких у м. Львові була проведена перша галузева конференція, присвячена виключно питанням обслуговування відвідувачів з особливими потребами в музеї [7, с. 44].

Важливим кроком на довгострокову перспективу стало створення першого в Польщі та Україні галузевого Інтернет-порталу «Музеї без бар'єрів», повністю присвяченого проблематиці людей з особливими потребами в музеях. Цей портал – платформа для спілкування і комунікації музейних працівників, людей з особливими потребами, інституцій і організацій, що працюють для/на користь людей з порушенням функцій організму по обидва боки кордону. Портал забезпечує професійну підтримку едукаторів у їх повсякденній музейній роботі, містить навчально-освітні програми, навчальні матеріали, бюлетені і т.д. Люди з особливими потребами знайдуть для себе на порталі Е-довідник по музеях України та Польщі через призму їх доступності для осіб з інвалідністю. Завдяки цій аплікації користувачі легко зможуть довідатися чи даний музей пропонує певні пристосування для неповносправних, знайти його адресні дані та відшукати його місцезнаходження на карті. Вибраний музей можна також додати до списку улюблених. Аплікація запроєктована таким чином, щоб нею могли користуватися також люди з вадами зору [8].

8 грудня 2014 р. в Національному музеї Тараса Шевченка у Києві відбулася презентація комплексної програми для людей з інвалідністю «Музей без бар'єрів: від теорії до практики», яка спрямована на інтеграцію осіб з особливими потребами у соціальний та культурний простір країни. Задля реалізації цієї мети колектив музею розробив низку напрямків по роботі з відвідувачами із інвалідністю, зокрема по зору, підготувавши та проводячи адаптовані екскурсії для слабозорих і незрячих дітей під час яких вони можуть «оглянути» експонати руками, наприклад колекцію картин українського художника Сергія Поноченюка, які адаптовані для тактильного перегляду [10].

Значні напрацювання в організації виставок, проведенні різноманітних майстер класів, програм та акцій, розробці спеціальних методичних рекомендацій екскурсійного та туристичного обслуговування осіб з порушенням основних функцій організму, зроблені у м. Львові. Так, 1 жовтня 2014 р. у Львівській картинній галереї відбулася виставка для незрячих та слабозрячих людей «Доторкаюсь і бачу», де було презентовано копії 12 художніх портретів з експозиції Львівської національної галереї мистецтв імені Б. Возницького. Це були нетипові копії, адже кожен образ було відтворено у формі скульптури і незрячі, доторкаючись до них, змогли відтворити у своїй уяві вигляд і навіть характер особи, зображеної на картині-портреті [2].

У червні 2015 р. у Львові Товариством «Зелений Хрест» у рамках проекту «Через кордони без бар'єрів – інтеграція неповносправних осіб через туризм і культуру» в співпраці з Інтеграційним Товариством «Magnum Bonum» за сприянням Програми транскордонного співробітництва Польща-Білорусь-Україна 2007-2013 було організовано та проведено два 2-х денні семінари «Усунення архітектурних бар'єрів в туристичних об'єктах і пристосування їх для неповносправних осіб». У рамках семінару українські та польські експерти поділилися з працівниками музеїв та туристичних організацій досвідом про те, як: забезпечити доступність музеїв та туристичних об'єктів для людей з інвалідністю без використання додаткових ресурсів; використовувати можливості отримання фінансування на усунення архітектурних бар'єрів у туристичних об'єктах; організувати екскурсії для людей з інвалідністю, враховуючи їхні

потреби. У ході семінару у Львівському музеї історії релігії було проведено практичні заняття на яких музейники та працівники туристичної сфери відпрацювали навички проведення екскурсій для екскурсантів із різними видами неповносправності, у тому числі і для незрячих осіб [14].

Впродовж 22–23 червня 2016 р. на базі Ресурсного центру Львівської політехніки семеро львівських гідів пройшли спеціальні курси по оволодінню методичних прийомів проведення екскурсій для осіб з порушенням зорових функцій. Під час теоретичної частини екскурсів вивчали психологічні особливості світосприйняття незрячих і приймали участь в організованих для них практичних тренінгах, а під час практичної – безпосередньо проводили екскурсії для такої категорії екскурсантів [3]. Цей захід не був одноразовою акцією. Впродовж останніх двох років ця практика продовжується. Так 12 травня 2017 р. у рамках реалізації соціально-культурного проекту «Туристичні маршрути для незрячих» Львівський обласний осередок ГО «Українська спілка інвалідів – УСІ» провів курси з аудіодискрипції (або тифлокоментування) для гідів і музейних працівників [15].

Важливе значення для вдосконалення екскурсійного обслуговування людей з вадами зору має не лише спеціальне навчання екскурсіводів, а й створення для цієї категорії екскурсантів доступного простору, шляхом ліквідації архітектурних, соціальних, комунікаційних, емоційних і інформаційних бар'єрів. Так, наприклад, щоб полегшити одержання незрячими та слабозорими екскурсійної інформації, яку вони частково або повністю не можуть отримати через основний аналізатор за допомогою якого людина отримує до 90 % інформації про зовнішній світ – зір, необхідно у сфері туристично-екскурсійного обслуговування постійно збільшувати кількість рельєфно-точкового матеріалу. Вагомі здобутки у цьому напрямку зроблено в 2017 р. у Волинській області. Так 23 червня 2017 р. на території Луцького замку було презентовано єдину в Україні стаціонарну тактильну екскурсійну мапу для незрячих (тактильна карта нашої держави є у м. Києві, але вона адміністративна). Особи із вадами зору на новій екскурсійній мапі можуть «відчути» м. Луцьк на дотик, адже на ній шрифтом Брайля детально відтворено історичну частину міста, зокрема вулиці і їх назви, 12 найвизначніших пам'яток, детальні схеми руху до них [6].

24 жовтня 2017 року в обласному центрі Волині презентували інший проект – «Луцьк у долонях», який спрямований на покращення інформаційної доступності та популяризації інформації про м. Луцьк у доступних форматах для людей з глибокими порушеннями зору. Студія друку шрифтом Брайля «Braille studio» спільно з ПРАТ «Волинська обласна друкарня» видала рельєфно-крапковим шрифтом Брайля туристичний путівник «Луцьк – прогулянки містом» накладом 30 примірників. У книзі окрім екскурсійної інформації вміщено три рельєфно-графічні зображення найвідоміших архітектурно-історичних пам'яток м. Луцька – Замку Любарта, Лютеранської кірхи та Єврейської синагоги, виконані у сучасній техніці друку Ресурсним центром «Безбар'єрна Україна» (м. Київ). На презентації було анонсовано створення і розповсюдження аудіозапису цього туристичного путівника, що допоможе людям із порушеннями зору, які не знають шрифту Брайля, теж ознайомитися з інформацією про обласний центр Волині [11].

Отже, в Україні відбуваються напрацювання на шляху до включення незрячих осіб до екскурсійної та туристичної сфери, проте невирішеними залишається значна кількість важливих питань. Так, одним із них є вдосконалення екскурсійної методики обслуговування цієї категорії екскурсантів. Екскурсівод, проводячи екскурсію для людей з вадами зору, кожного разу має диференційовано підходити до її планування та проведення, враховуючи індивідуальні функціональні можливості організму кожного учасника групи, його фізичну та емоційну витривалість.

Сліпота є одною із найважчих форм інвалідності. Через візуальний канал людина отримує дані у вигляді зображень або картин про навколишній світ, а також здобуває інформацію, яка є ключовою у її пізнавальній та трудовій діяльності. Саме тому повна або часткова втрата зору спричиняє отримання особою обмеженої кількості відомостей. Розрізняють хворих з наступними порушеннями зору: 1). незрячі – це люди з повною відсутністю зорових відчуттів, або ті, які мають залишковий зір або здатність до світловідчуття; 2). абсолютно або тотально незрячі – люди з повною відсутністю зорових відчуттів; 3). слабозорі – це люди, гострота зору яких дозволяє розрізнити предмети, контури яких вони бачать нечітко [1, с. 92]. Безумовно, що гіду легше проводити екскурсію для слабозорих екскурсантів ніж для тотально незрячих.

Необхідно розуміти, що незважаючи на те, що зір забезпечує людину величезною кількістю інформації, він не є єдиним її джерелом, адже при порушенні зорових функцій у людей відбувається формування компенсаторних навичок отримання інформації через слух, смак, запах, тактильно-вібраційні відчуття, при чому розвиненість того чи іншого виду відчуттів залежить від ряду факторів: рівня чутливості аналізаторів, характеру діяльності, в якій бере участь особа і т. д. Екскурсовод повинен враховувати цей фактор і під час екскурсії намагатися подавати інформацію таким особам, залучаючи усі компенсаторні аналізатори органів їхнього чуття.

У випадку, якщо екскурсія для групи осіб з порушенням зору планується наперед, екскурсоводу доцільно обрати конкретну, вузьку тематику, підготувати спеціальний маршрут, враховуючи не лише безпеку руху, доступність вуличної мережі, архітектурну доступність приміщень, а й можливість ознайомлення незрячими людьми із екскурсійними об'єктами не лише через розповідь гіда, а й самостійно, наприклад, тактильно, за допомогою аудіо носіїв тощо.

Люди з вадами зору мають великі труднощі із пересуванням у просторі і можуть рухатися або самостійно, використовуючи тростину, або за допомогою супроводжувача. Гід повинен зважати на цей факт, адже з метою забезпечення безпеки при проведенні екскурсії для таких екскурсантів учасниками групи часто стають не лише вони, а й супроводжувачі їх особи, завданням яких є організаційна допомога екскурсоводу, така, наприклад, як встановлення відповідності числа присутніх списку групи, контроль за наявністю у екскурсантів документів, медикаментів, дотримання встановлених правил безпеки і т. д. Кількість супроводжувачів залежить від індивідуальних функціональних можливостей організму кожного екскурсанта, так тотально незрячі особи у незнайомому просторі потребують персональних помічників [16, с. 207]. Із міркувань техніки безпеки та для забезпечення індивідуального підходу до кожного екскурсанта рекомендується, щоб група із людей із вадами зору на екскурсії була невеликою: не більше 10 слабозорих осіб і не більше 5 тотально незрячих [9].

Першим етапом проведення екскурсії є знайомство екскурсовода з групою. Гід вітається з присутніми, називає своє прізвище, ім'я, по батькові, музейну чи туристичну установу, яку представляє. Якщо екскурсія транспортна, то обов'язково він має повідомити прізвище, ім'я та по батькові водія. У цій організаційній частині вступу екскурсовод також має коротко повідомити групі тему і назву екскурсії, протяжність і тривалість маршруту, час відправлення й прибуття назад, місце закінчення екскурсії. Оскільки люди з обмеженими фізичними можливостями, до яких належать й інваліди по зору, відносяться до підвищеної групи ризику, їх необхідно заздалегідь попередити, щоб на час екскурсії вони не забули взяти із собою документи, що засвідчують їх особу, особисті медикаменти, контактні телефони родичів або близьких людей, а також щоб вони на всяк випадок повідомили про те, де ці речі знаходяться супроводжувача або іншого учасника екскурсії.

Гід обов'язково має провести інструктаж екскурсантів з правил техніки безпеки й поведіння на маршруті, вказати, де будуть зупинки, розташовані санітарні кімнати, знаходяться об'єкти потенційної небезпеки, наприклад, пороги, вузькі проходи, низькі стелі, горбиста частина дороги і т. д. На цьому етапі йому важливо допомогти незрячим зорієнтуватися у просторі. Але екскурсоводу не варто надмірно опікати екскурсантів, жаліти їх, підкреслюючи що вони «не такі». [12, с. 86].

В інформаційній частині вступу екскурсовод коротко викладає зміст екскурсії, її завдання, називає основні підтеми, 2–3 найцікавіші об'єкти, але йому заборонено перетворювати вступ на конспект екскурсії, адже основна мета для гіда у цій частині – зацікавлення аудиторії.

На початковому етапі проведення екскурсії гід важливо, за можливості, також дізнатися ступінь порушення зору у екскурсантів і коли вони його втратили, адже це дозволить наперед спланувати екскурсійний маршрут і визначити можливість під час екскурсії оперувати образами і такими поняттями як форма, розмір, колір екскурсійного об'єкту тощо.

Фахівцями з психології доведено, що людина, яка втратила зір у свідомому віці мислить такими ж образами, що і зряча особа, отримуючи інформацію за допомогою інших органів чуття. Якщо зір було втрачено у дитинстві, людина може пам'ятати сім кольорів веселки і розуміти їх значення, але візуальна пам'ять у неї все одно буде розвинена слабо. У тотально незрячих осіб від народження, або з раннього дитячого віку область мозку, яка відповідає за перетворення

візуальної інформації у зображення, не працює. Саме тому в них предмет не асоціюється із певним образом і такі люди завчають назви кольорів та предметів, але не знають, як вони повинні виглядати [1, с. 93].

Якщо екскурсія відбувається у приміщенні (музеї, галереї, виставковій залі і т.д.), яке має рельєфно-графічний план (або об'ємний макет), то на початку екскурсії особам із дефектами зору слід запропонувати познайомитися із ним, щоб допомогти їм краще орієнтуватися у просторі і знати наперед облаштування будівлі. Для забезпечення архітектурної доступності для таких мало мобільних груп населення шлях до приміщення і маршрути руху у ньому мають бути позначені дотиковими доріжками. Також дотикові позначення обов'язково мають бути на першій і останній сходинці, поруч з пандусами і т.д.

Допомагає у екскурсійному обслуговуванні незрячих також GPS навігація, підписи під кожним експонатом великим шрифтом без додаткових декоративних елементів, наприклад, Arial, Verdana або Helvetica розміром не менше 12, дублювання цих надписів шрифтом Брайля, наявність звукового опису екскурсійних об'єктів у форматі mp3 і доступних для тактильного огляду екскурсійних об'єктів, або спеціально створених із цією метою їхніх копії тощо.

Головною ознакою екскурсії є єдність показу екскурсійних об'єктів і розповіді екскурсовода. Зазвичай усе, про що йде мова під час екскурсії, має бути представлене в зоровому ряді і спостерігатися екскурсантами. Теоретики екскурсійної справи вважають показ первинним елементом екскурсії, а розповідь – вторинним (супровідно-доповнюючим), адже зазвичай екскурсовод розпочинає екскурсію із показу групі об'єкту і при цьому супроводжує його глибоким аналізом, поясненнями, коментуванням тощо. Найбільшою помилкою екскурсовода, яка на практиці зустрічається найчастіше, є та, що він майже не показує екскурсійний об'єкт, а в основному розповідає про нього і цим самим фактично перетворює екскурсію на лекцію.

Проводячи екскурсію для екскурсантів із зоровими обмеженнями, гід усе кожний раз необхідно підбирати адаптовані до конкретної аудиторії екскурсійні прийоми розповіді і показу.

До особливостей розповіді у екскурсії для осіб з порушенням зору належать наступні:

1. Залежність розповіді від швидкості пересування групи. Порівняно із групою зрячих осіб екскурсія для незрячих екскурсантів триває у два рази довше, адже швидкість їх пересування значно сповільнюється, а час необхідний їм для сприйняття екскурсійних об'єктів навпаки зростає.

2. Підлеглість розповіді показу. Зазвичай екскурсовод розпочинає екскурсію із показу, тобто зорового ознайомлення екскурсантів із екскурсійним об'єктом, даючи загальне уявлення про те, що знаходиться перед їхніми очима, і лише після цього подає необхідні пояснення до цього об'єкту. Проте особи з зоровими вадами не можуть оглянути та вивчити екскурсійний об'єкт за допомогою візуального способу сприйняття. У цьому випадку екскурсоводу для забезпечення екскурсійного показу необхідно зосередитися на залученні у процес візуалізації не так зорової функції, як уяви і таких органів чуття як слух, нюх, дотик, відчуття руху такої категорії екскурсантів. У процесі візуалізації екскурсійного об'єкту гід може звернутися до його словесного опису та характеристики, чітко називаючи його розмір, колір, форму і т.д. та поетапно деталізовано відтворюючи наявні структурні елементи. При спілкуванні з незрячими екскурсовод повинен уникати символічних та вказівних жестів таких, наприклад, які означають «подивіться направо», «подивіться наліво», адже екскурсанти не зможуть їх побачити та зрозуміти. Варто зважати, що слух не здатний повністю компенсувати відсутню зорову інформацію,

Якщо є можливість тактильно дослідити об'єкт показу, гід має допомогти незрячим екскурсантам у його обстеженні, адже саме торкаючись до предмету, вивчаючи його ознаки і властивості (розмір, форму, щільність, температуру, вагу і т. д.), особи з порушенням зорової функції мають змогу найповніше уявити його. Для тактильного огляду екскурсовод має покласти руки незрячої чи слабозорої людини на предмет екскурсійного показу і дозволити самостійно, неквапливо його обстежити, даючи при цьому чіткі пояснення кожному елементу. Гід має прослідкувати за тим, щоб кожна особа з групи отримала можливість тактильно «пізнати» екскурсійний об'єкт.

3. Посилення розповіді зоровим рядом. Аргументація екскурсовода не повинна спиратися лише на його слова. Гіду варто так вибудовувати показ, щоби «заговорив» сам об'єкт,

підтверджуючи те, що він сказав. Незрячі особи не мають можливості в повній мірі візуально сприймати образ екскурсійного об'єкту. Зробити це допомагає їм мовлення екскурсовода, який має будувати свою розповідь таким чином, щоб вона була максимально чіткою, конкретною, носити описовий характер, бути образною. Місця, конкретні предмети необхідно описувати, починаючи від їх загальної характеристики і переходячи до окремих деталей, порівнюючи їх. Наприклад, при вивченні об'єктів із каменю слід звернути увагу на те, що він холодніший на дотик ніж дерев'яний; бавовна має м'яку і приємну фактуру, а льон – жорстку, виражену фактуру, яка також виявляється в характерних вузликках по всій поверхні полотна; звук, який чути при постукуванні по залізному посуді, відрізняється від звуку, який виникає при постукуванні по глині і т.д. Розповідаючи, гід має враховувати картину світу незрячих, обсяг та якості накопичених ними уявлень і життєвого досвіду. У поясненнях він має використовувати художні засоби мови, уникати вживання метафор та зорових асоціацій, спиратися в описі об'єктів на слухові, температурні, тактильно-вібраційні відчуття учасників групи.

4. Об'єктна спрямованість розповіді. Вона передбачає, що екскурсантам необхідно чітко вказати, на що звернути свою увагу. Це досягається за допомогою конкретних вказівок. Так якщо показ відбувається на вулиці, на якій розташовано декілька схожих будинків, екскурсовод називає колір (білий, сірий, коричневий тощо), в який забарвлена необхідна споруда, її зовнішні ознаки (форму, поверховість, особливості конструкції) та виокремлює частину на якій зосереджує увагу (поверх, вікно, балкон і т.д.). Переконавшись, що екскурсанти зрозуміли, про яку споруду буде розповідь, гід продовжує екскурсію. Зорієнтувати незрячих осіб на потрібному об'єкті значно складніше, особливо якщо об'єкт не можна дослідити тактильно. Спрямувати увагу такої категорії екскурсантів на об'єкт екскурсовод може у переважній більшості випадків шляхом їх словесного опису. При цьому він повинен пам'ятати, що говорити з незрячим необхідно спокійним голосом, дивитися йому в обличчя, звертатися потрібно до самої особи із порушенням зору, а не до її супроводжуючого. Ні в якому разі гід не можна дистанціюватися від осіб з порушенням зорової функції і тривалий час мовчати, адже саме вербальна комунікація відіграє основну роль як у процесі показу екскурсійних об'єктів, подання екскурсійної інформації та підтримання контакту.

5. Емоційне забарвлення розповіді. Для осіб, які мають можливість сприймати інформацію як вербально, так і невербально, важлива емоційна насиченість, жестикуляція, міміка, тональність мови, адже це робить розповідь екскурсовода «живою» та цікавою. Особи із вадами зору не можуть побачити і отримати інформацію із жестів та міміки гіда, адже вони повністю або частково не бачать партнера по спілкуванню, але його мова, голос, дикція та їх якості є вагомим джерелом інформації і надзвичайно посилюють екскурсійну розповідь. Саме тому екскурсоводу під час роботи із такими екскурсантами дуже важливо інтонаційно насичувати власну мову, правильно використовувати тональність, благозвучність, висоту, силу, тон, тембр, темп голосу.

Показ в екскурсії невіддільний від розповіді екскурсовода. Для забезпечення екскурсійного показу надзвичайно важливо правильно вибрати місце розташування екскурсійної групи. При виборі місця розташування групи екскурсовод повинен забезпечити безпеку і зручність екскурсантів. Оптимально розмістити групу далеко від проїзної частини, у місці, яке надійно захищене від руху транспорту і потоку пішоходів та знаходитися осторонь від небезпечних зон будівельних робіт, а якщо екскурсія відбувається у приміщенні, то з метою безпеки необхідно подбати про уникнення розміщення під низькими схилами даху, поруч з сходами, дверними прорізами, на шляху руху інших груп. Особи із порушенням зору мають дуже загострений слух, тому чують як те, про що говорить екскурсовод, так і розмови інших осіб та сторонні звуки, тому під час екскурсії для розташування групи необхідно обирати місця, які максимально ізольовані від джерел шуму. Розставляти екскурсантів із вадами зору необхідно півколом і при цьому вони мають стояти до гіда значно ближче ніж особи, які бачать, адже вони сприймають інформацію в основному на слух, і тому їм важливо добре її чути.

Закінчення екскурсії для сліпих і слабозорих осіб нічим не відрізняється від такої ж екскурсії для зрячих екскурсантів. Варто подякувати групі за увагу, відповісти на їхні запитання, запросити відвідати музей, заповідник, екскурсійний об'єкт ще раз, або поїхати у інший тур з цим самим туристичним агенством.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином залучення незрячих та слабоворих осіб до сфери туристично-екскурсійного обслуговування є важливим напрямом їх соціальної інтеграції у суспільство. В європейських країнах музеї, історико-культурні заповідники, заклади культури, туристичні об'єкти вже давно адаптовані до потреб людей з вадами зору, проведення екскурсій та організації туристичних турів для цієї категорії екскурсантів. В Україні цей процес розпочався порівняно нещодавно, але вже було організовано спеціалізовані курси підготовки гідів для проведення екскурсій для осіб з порушенням зору, проведено декілька конференцій і семінарів за цією проблематикою, у м. Луцьку встановлено тактильну екскурсійну мапу історичної частини міста і випущено перший у світі туристичний путівник шрифтом Брайля і т.д. Цей досвід сприяє виробленню і вдосконаленню методичних прийомів підготовки та проведення екскурсій для незрячих осіб в Україні. Найголовніше правило туристично-екскурсійного обслуговування цієї категорії екскурсантів як й інших екскурсійних груп – спілкування, доброзичливе ставлення гіда і його бажання поділитися цікавою інформацією. Більш детального аналізу вимагають питання архітектурної доступності музеїв, екскурсійних і туристичних об'єктів в Україні, супроводу незрячих осіб під час екскурсій тощо.

Джерела і література

1. Бочелюк В. Й. Психологія людини з обмеженими можливостями : навч. посіб / В. Й. Бочелюк, А. В. Турубарова. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 264 с.
2. Вчора у Львівській картинній галереї презентували виставку для незрячих «Торкаючись, бачу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vgolos.com.ua/photo/u_lvovi_prezentuvaly_vystavku_dlya_nezryachyh_158925.html. – Назва з титулки екрану.
3. Додаткові консультації для гідів, як коментувати екскурсії для незрячих, триватимуть до кінця липня : сайт Львівської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://city-adm.lviv.ua/news/society/social-sphere/232978-dodatkovyi-konsul-tatsiji-dlya-gidiv-yak-komentuvati-ekskursiji-dlya-nezryachikh-trivatimut-do-kintsya-lipnya>. – Назва з титулки екрану.
4. Конвенція про права осіб з інвалідністю : Конвенція ООН від 13.12.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_g71/pagehttp://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_g71/page. – Назва з титулки екрану.
5. Лісек-Любась Е. Стаємо доступнішими через музейну мистецьку діяльність / Л. Мізера // Гість з особливими потребами в музеї : Бюлетень за підсумками конференції-навчання в рамках Проекту «Музеї без бар'єрів. Коаліція польських та українських музеїв для професійного обслуговування неповносправних відвідувачів» (9 жовтня 2014 р., м. Львів). – Львів, 2014. – С. 46–50.
6. Луцьк – єдине місто в Україні із екскурсійною картою для незрячих [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.volynnews.com/news/culture/lutsk-yedne-misto-v-ukrayini-iz-ekskursiynoiu-kartoiu-dlia-nezriachykh/>. – Назва з титулки екрану.
7. Мізера Л. Приязний і доступний. Регіональний музей в Стальовій Волі / Л. Мізера // Гість з особливими потребами в музеї : Бюлетень за підсумками конференції-навчання в рамках Проекту «Музеї без бар'єрів. Коаліція польських та українських музеїв для професійного обслуговування неповносправних відвідувачів» (9 жовтня 2014 р., м. Львів). – Львів, 2014. – С. 41–45.
8. Музеї без бар'єрів : сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.muzeabezbarier.pl/uk/2013-10-24-15-20-55>. – Назва з титулки екрану.
9. Муфтахова А. И. Методические рекомендации «смотрите руками» : (проведение мероприятий для лиц с нарушениями зрения) [Електронний ресурс] / А. И. Муфтахова // Башкирский национальный музей : [сайт]. – Уфа, 2015. – Режим доступу : http://www.museumrb.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=290&catid=20. – Назва з титулки екрану.
10. Національний Музей Тараса Шевченка : сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.museumshevchenko.org.ua/post.php?id=654>. – Назва з титулки екрану.
11. Незрячі люди «побачать» пам'ятки Луцька [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volyn.com.ua/news/88745-nezryachi-lyudi-pobachat-pamyatki-lucka.html>. – Назва з титулки екрану.
12. Потапова Н. В. Как провести экскурсию для слепого человека / Н. В. Потапова // Справочник руководителя учреждения культуры. – 2014. – № 11. – С. 85–87.

13. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон УРСР від 21.03.1991 № 875-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/875-12>. – Назва з титулки екрану.
14. Програма транскордонного співробітництва Польща-Білорусь-Україна 2007-2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ab.gcs.org.ua/shanovni-pratsivnyky-muzejiv-ta-turystychnyh-ob-jektiv-zahidnyh-oblastej-ukrajiny/>. – Назва з титулки екрану.
15. У Львові гідів вчитимуть, як проводити екскурсії для незрячих : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2017/05/10/u_lvovi_gidiv_vchytymut_yak_provodyty_ekskursii_dlya_nezryachyh_1093421. – Назва з титулки екрану.
16. Хайретдинова Н.Э. Особенности экскурсионного обслуживания людей с нарушенной функцией слуха. / Н. Э. Хайретдинова // Вісник ДІТБ. – 2014. – № 18. – С. 206–210.
17. Muzeum Regionalne w Stalowej Woli : сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://muzeum.stalowawola.pl/en/museum/historia>. – Назва з титулки екрану.
18. Tactual Museum (Tactile Museum) for the Blind, Athens, Greece [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tactualmuseum.gr/indexe.htm>. – Назва з титулки екрану.
19. World Health Organization : сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.who.int/gho/database/en/>.

Рецензії

УДК 94(438) «1914/1921»

Анатолій Шваб

**Рецензія на монографію: Босчко Владислав Федорович.
Друга Річ Посполита 1914–1921 рр. : становлення державності». - Черкаси :
ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – 410 с.**

Тема монографічного дослідження В. Ф. Босчка, попри те, що досить добре розроблена польськими дослідниками, присвячена актуальній для української історіографії проблемі. По-перше, маємо лише кілька робіт сучасних українських дослідників, які частково висвітлюють період та коло піднятих автором питань. Особливе значення має українське прочитання процесів польського державотворення досліджуваного періоду: з'ясування причин його успішного втілення та навпаки, причин поразки українських національно-визвольних змагань; оцінка ролі польського чинника в процесі українського державотворення; з'ясування ідейно-теоретичних засад політики Другої Речі Посполитої щодо розширення своїх східних кордонів та оцінка засобів і методів втілення їх в життя; відстеження засад польської національної політики; вплив зовнішніх чинників на процеси державотворення у Центральній Європі тощо. По-друге, відродження державності Польщі в 1918 р. стало прикладом новітніх геополітичних процесів, важливих для сучасного українського державотворення. Процес становлення Другої Речі Посполитої розглядається автором у сукупності різних факторів, передусім як компроміс національних традицій і досвіду тогочасних демократичних держав, а також сприятливих зовнішньополітичних чинників.

Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Структура роботи логічна, підпорядкована меті та науковим завданням. Певного корегування, на думку рецензента, потребує лише назва третього розділу «Суспільно-політичний розвиток Польської Республіки в 1918-1921 рр.». Адже у розділі йдеться про особливості конфігурації суспільно-політичних сил у державотворчому процесі й про соціально-економічні та адміністративні реформи в 1918–1921 рр.

У вступній частині автор обґрунтовує актуальність, об'єкт, предмет, мету й завдання дослідження, його наукову новизну й практичне значення, територіальні та хронологічні межі. Наукові завдання, в цілому, підпорядковані меті роботи, проте, на нашу думку, сформульоване автором наукове завдання «охарактеризувати соціально-економічний розвиток Польщі після завершення Першої світової війни», не зовсім узгоджується з метою дослідження. Доречніше було б зосередитися на вивченні соціально-економічної моделі Польської держави, що зрештою, автор і робить. Окрім того, сформулювавши завдання проаналізувати австро-німецький та антантівський проекти створення польської держави, автор чомусь оминув увагою позицію російського самодержавства та його політичних опонентів у цьому питанні. Окремою лінією дослідження мало б бути й українське питання в польському державотворчому процесі.

Робота написана на основі аналізу значного історіографічного матеріалу, представленого українською, польською, російською, радянською та західною історичними школами. Найбільш чисельно репрезентована польська історіографія різних періодів. Широко залучені роботи радянських та сучасних українських дослідників польської тематики. Використання робіт різних історіографічних шкіл дозволило автору залучити широкий фактологічний матеріал та не потрапити під вплив політично заангажованих оцінок дослідників різних епох, сформувати власні підходи до теми.

Джерельна база дослідження представлена архівними неопублікованими документами (офіційними документами органів влади, матеріалами слухань у парламенті, стенограмами та протоколами засідань Сейму) та опублікованими джерелами (збірниками документів, статистичними збірниками, періодикою, мемуарною літературою). Дослідником опрацьовано фонди Архіву нових актів у Варшаві, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Тернопільської області. Попри те, що найбільше матеріалів

із досліджуваної теми знаходиться в Архіві нових актів у Варшаві, автор чомусь їх використав чи не найменше, натомість в аналізі джерельної бази чи не найбільше уваги приділено Російському державному архіву соціально-політичної історії. Деякі справи із українських архівів мають опосередковане відношення до предмету дослідження. Не виправданий на нашу думку в параграфі 1.2 (Джерельна база дослідження) розлогий виклад існуючих теоретичних підходів до визначення та класифікації джерел. Не зовсім вдалим є й долучення до групи періодичних видань *Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (Збірника законів Польської республіки).

Виклад основної частини роботи починається з аналізу польського суспільно-політичного руху в Росії, Австро-Угорщині, Пруссії й розкриття суті «польського питання» напередодні та під час Першої світової війни. Здійснено аналіз основних етапів створення передумов і обставин відновлення Польщі, її інституалізації з урахуванням національних традицій та міжнародної ситуації, що склалася під час Першої світової війни. Автор дотримується думки, що: «Визначальним фактором, який впливав на політизацію польського питання, радикалізацію настроїв населення, було національно-державне пригнічення поляків. Його щирі державотворчі прагнення розглядалися країнами-анексантами як інструмент маніпуляції, засіб вирішення власних інтересів». Натомість, менше уваги звертається вихідним доктринальним положенням польського національного руху, який формував державницькі проекти задовго до початку Першої світової війни. Доля польської державності занадто узалежнюється від «маніпуляцій країн-анексantів», натомість прагнення до створення власних національних держав було ознакою новітньої доби. На другий план державотворчого процесу відходять сукупність таких чинників, як політична та соціальна зрілість польської нації, підготовча організаційна робота, наявність мережі політичних, громадських та мілітарних організацій готових виступити за обстоювання власних національних інтересів тощо. Про це автор лише говорить у невеликому висновку до підрозділу 2. Врешті, відродження польської державності в умовах що склалися, відповідало інтересам, як Німеччини та Австро-Угорщини, так і Великобританії, Франції та США. До речі, цей збіг обставин був чи не ключовою складовою внутрішньої політичної стабільності Польщі. Дещо перебільшеною на наш погляд є думка автора, що згода Тимчасового уряду Росії на визнання незалежності Польщі дозволила союзникам по Антанті Франції та Великобританії підтримати ідею створення незалежної об'єднаної Польської держави. Мотиви визнання мали насамперед корисливі геополітичні розрахунки.

Вагомий блок питань, висвітлений автором, стосується суспільно-політичних процесів у Польщі 1918–1921 рр. Детально описано багатопартійну політичну палітру Польщі, охарактеризовано ідеологічно-програмні засади різних партій та їх вплив на формування суспільно-політичного клімату в країні. Констатовано, що партійно-політична система стала функціональною частиною польської державності, відтворювала складності та суперечності досліджуваної доби, відображала соціально-економічні й національні відносини та стала запорукою формування національної демократії.

Досліджуючи «Конституційне оформлення парламентської демократії Другої Речіпосполитої (1919–1921 рр.)», автор характеризує формування та діяльність нових політичних партій у період розбудови польської держави, створення владних структур, нормативно-правове забезпечення суспільного устрою й встановлення кордонів. У полі зору автора дискусії навколо прийняття Конституції 1921 р. Автор констатує, що на формування суспільно-політичних настроїв впливали, з одного боку, післявоєнна розруха, з важкою спадщиною минулого, наростання соціальних суперечностей і політичної нестабільності, які гальмували поступ суспільства, з іншого – зародження, формування та становлення в межах відродженої держави нових соціально-економічних та суспільно-політичних відносин.

Автор визначив, що з моменту відновлення державної незалежності Польщі, постало закономірне питання про ухвалення Конституції та визначення моделі державного устрою країни. Політична система Другої Речіпосполитої пройшла певний еволюційний шлях, характерний для тогочасних європейських держав. Висхідною позицією перших тимчасових конституційних норм був республіканський устрій, а вибори до Законодавчого сейму 1919 р. засвідчили про демократичне спрямування державно-політичного розвитку Польщі.

Науковий інтерес викликає авторський дискурс навколо проблеми становлення кордонів новопосталої Польщі, яку він окреслює як «політика дипломатичних маневрів і силового нарощування території». Відразу зазначимо, що автору не вдалося позбавитися впливу польської історіографії на висвітлення цього питання, як зрешту багатьом іншим українським дослідникам. У формуванні власної позиції щодо справедливості формування кордонів Польщі автор посилається, здебільшого, на твердження польських дослідників та учасників тогочасних подій, на думку яких, значна частина польських етнічних територій залишилася поза межами Другої Речі Посполитої. Протилежної думки дотримуються німецькі, литовські, українські дослідники. Розділяємо думку автора, що маніпулюючи геополітичними розбіжностями, насамперед Франції та Великобританії щодо ролі й місця Німеччини в повоєнній Європі, польській дипломатії вдалося відійти від принципу визначення кордонів за етнічною ознакою. Певних уточнень потребують вказівки на обставини, в яких проводилися місцеві плебісцити та спосіб забезпечення польського домінування на польсько-німецькому пограниччі. Зокрема, слід пам'ятати, що в умовах політичного хаосу та небезпеки більшовицького наступу, масового характеру набула еміграція місцевих німців. На кінець 1918 р. на територіях, які з часом ввійшли до складу Польщі, проживало близько 2 млн. осіб німецької національності. До 1925 р. переважно з Великопольщі та Помор'я до Веймарської республіки виїхало близько 1 млн. німців. Однією з причин такого активного міграційного руху були антинімецькі виступи місцевих поляків і тиск польської адміністрації. У 1921 р. перепис зафіксував 1,1 млн. німців, а в 1931 р. – лише 741 тис.

Одразу після закінчення війни кількість німців різко зменшилася у Великопольщі й Помор'ї, а пізніше, після приєднання до Польщі, – у Верхній Сілезії. Особливо це було помітно в містах. У 1921 р. у Познані німецьке населення скоротилося від 47 % до 6 %, завдяки чому Познань стала найбільш польським містом. У Торуні кількість німців зменшилася з 68 % до 15 %, в Бидгощі – від 80 % до 27 %. Цей процес тривав і в наступні роки, проте не був таким показовим. Різка зміна національної структури, попри активний міграційний рух, часто була зумовлена кон'юнктурними міркуваннями самих німців, які задля безпеки приховували своє походження. Внаслідок формування кордонів Другої Речі Посполитої до її складу було приєднано території з компактним проживанням інших етнічних груп, котрі склали третину всього населення держави. Автор констатує, що це суттєво послабило політичну стабільність Польщі, проте не дає міжнародно-правових оцінок таким діям.

Незрозуміло чому автор вважає, що «доля східного кордону була пов'язана із непростю історією польсько-радянських кордонів», а не українсько-білорусько-литовських, адже про них можемо говорити лише після Ризького мирного договору 1921 р.

Певні застереження викликає твердження, що радянсько-польська війна «показала, що Польща була полишена на призволяще країнами переможцями перед загрозою втратити національну державність». Адже Польща порушила всі Версальські домовленості щодо кордонів, чим викликала значне роздратування її учасників. Важко також погодитися з твердженням, що укладання Ризького договору «засвідчило перемогу інкорпораційної моделі ендеків».

Не скрізь автору вдалося зробити вдалі висновки до параграфів та проміжні узагальнення в тексті. Інколи вони нагадують коментар вище викладеного матеріалу. Деякі частини роботи тяжіють полонізмами, не типовими для української мови зворотами та конструкціями речень.

У цілому ж виклад основної частини роботи забезпечує реалізацію поставленої наукової мети та завдань.

Суттєвих зауважень заслуговує оформлення наукового апарату. Насамперед, не всі скорочення внесені до переліку умовних скорочень. В роботі досить часто зустрічаються посилання лише на джерело за порядковим номером без посилання на сторінку. Суттєвих зауважень викликає список використаних джерел та літератури, який сформовано невідомо за яким принципом. Автор ніби формував список по мірі посилань, проте незрозуміло чому збірник документів «Powstanie II Rzeczypospolitej : wybór dokumentów 1866-1925 / pod red. Haliny Janowskiej i Tadeusza Jędruszcza ; wstęp Tadeusz Jędruszcza ; Instytut Historii PAN Warszawa : Ludowa Spółdz. Wydaw., 1984. – 787 s.» у списку згадується десятки разів з посиланням на окремі документи і це не поодинокі випадки. В описах архівних справ польських архівів, так само як і вітчизняних, мають бути обов'язково вказані назва архіву, фонду, справи, документу з

датуванням, кількістю аркушів та посиланням на конкретний аркуш в тексті. В роботі ця вимога теж недотримана. Потребують уніфікації скорочення збірників польських документів, зокрема Dziennik Praw Państwa Polskiego автор подає як Dz. Pr. PP в одному випадку та Dz. Pr. – в іншому. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej автор скорочує то як D.U.R.P.P., то як Dz. U.R.P. Схожі зауваження стосуються й інших видань. Не дотримано також вимог до бібліографічного опису літератури, архівних та інших джерел.

Зроблені зауваження, в цілому, не впливають на загальну позитивну оцінку виконаної роботи, яка заповнює одну із важливих історіографічних ніш.

УДК 94(438) «1914/1921»

Геннадій Бондаренко

Рец. на книгу: Вавренчук Микола. Вірні присязі. Учасники Національно-визвольного руху. Рожищенський район, Волинська область (1917-1960). - Луцьк : Терен, 2017. - 304 с., іл.

Книга члена Національної спілки краєзнавців України Миколи Вавренчука розповідає про складні роки першої половини ХХ ст. в історії Волині і про життя волинян під час різних окупаційних режимів. Дві війни, окупаційні влади, які грабували народ, вимагали опору. Цей опір спрямований на те, щоб захистити свої оселі і родини у першу чергу. А також йшла боротьба за незалежну Україну. В основу книги покладено висвітлення життя і діяльності людей Рожищенського району, що належали до УВО, ОУН, УПА.

Їхні біографії викладені на основі документів різних архівів, у тому числі й спецслужб. Багато використано спогадів і свідчень тих, хто жив у ті часи і став свідком подій, а також документи і свідчення, кн рідними і близькими людьми. Важливо те, що значна частина книги сформована усною народною історією.

Автор згадує різні події - сумні і трагічні. Розповідає про розстріл в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 р., серед яких було 5 рожищенців, Показує долю висланих, репресованих і тих, хто загинув.

У книзі здійснено хронологічний підхід по розділах і географічно-проблемний підхід, за яким охоплено всі села району. Згадано 1400 постатей, що свідчить про участь населення в антиокупаційних рухах.

Автор також представив окремі документи й світлини, які вважав за потрібне представити читачам. Обсяг цього видання свідчить про те, що сьогодні ще можливо зібрати відомості про людей і створити волинську енциклопедію руху опору.

Ця книга – «Вірні присязі» має бути у кожній сільській і шкільній бібліотеках Рожищенського району.

Літопис краєзнавчих подій з 2014 р.

2014

16 травня. Луцьк. П'ята Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 23-й річниці Незалежності України і 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею.

28-29 червня. с. Колодажне. Науково-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олена Пчілка, Леся Українка і родина Косачів в історії української та світової культури».

21 липня. Луцьк. Волинська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олени Пчілки. Презентація книги «Золоті зірки Волині». Книга присвячена Героям, які пов'язані з Волинською областю.

13 серпня. Ковель, Вербка, Нечимне. Семінар, присвячений 5-річчю музейної експозиції «Лісової пісні» в ур. Нечимне і 25-річчю ВООНСКУ.

16-17 жовтня. Луцьк. XXI Міжнародна наукова конференція «Волинська ікона: дослідження та реставрація». Учасники конференції відвідали с. Мислятин Ізяславського району Хмельницької області та відкрили меморіальну дошку П. Жолтовському, відомому мистецтвознавцю.

20-21 листопада. Луцьк. Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині». Конференція присвячена 25-й річниці від часу створення Волинської обласної організації НСКУ. Під час конференції буде проведено круглий стіл «До 70-річчя українсько-польського конфлікту», а також звітно-виборні збори до правління ВООНСКУ.

2015

16 січня. Облдерадміністрація. Засідання Громадської ради.

27 січня. Управління культури. Консультативна рада. Про нові пам'ятки в області. Ковельський район.

27 січня. ВІППО. Луцьк. Круглий стіл. 70 років від дня народження Є. І. Франчука.

28 січня. СНУ. Музей Лесі Українки. Вечір, присвячений 145-й річниці художника Андроника Лазарчука. Волинська інтелігенція в кінці XIX – початку XX ст.

Лютий. Виставка. Волинський регіональний музей історії українського військ «Волинські чехи в роки Першої світової війни»

5 травня. Обласна бібліотека. Презентація книги О. Дем'янюка і Г. Гулька «Волинський пантеон».

20 травня. Стара Вижівка – Сереховичі. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії. LIII Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція, присвячена 24-й річниці Незалежності України.

22 травня. Луцьк, ЛІКЗ «Старий Луцьк». XI наукова конференція «Любартівські читання», присвячена 930-й річниці першої писемної згадки про м. Луцьк та 30-й річниці створення Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку.

28 травня. Луцьк. Обласна бібліотека ім. Олени Пчілки. LIV Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція, присвячена 75-річчю від дня заснування Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки.

8 вересня. Луцьк. ВКМ. Круглий стіл «Волинь у Другій світовій війні» до 70-річчя завершення війни.

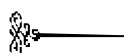
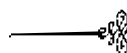
20-23 жовтня. Луцьк. СНУ ім. Лесі Українки, кафедра документознавства і музейної справи. Науково-методичний семінар. Державний музей Михайла Грушевського у Львові.

21-22 жовтня. Луцьк. ВКМ. Волинська ікона: дослідження та реставрація. 22 міжнародна наукова конференція.

23 жовтня. Володимир-Волинський. Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція.

26 жовтня. Палац учнівської молоді. Конкурс, 1-й тур «Ми -волиняни».

30 жовтня. Меджибіж. XIV науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: містечка Правобережної України – історія проблеми, перспективи розвитку».

- 6 листопада. Київ. Всеукраїнська наукова конференція «особистість в українській історії: погляд крізь віки (до 100-річчя від дня народження академіка НАНУ П. Т. Тронька)».
- 10 листопада. Палац учнівської молоді. Конкурс, 2-й тур «Ми -волиняни».
- 25 листопада. ВКМ. Науково-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі Волині».

2016

- 19 січня. Луцьк. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Історичний факультет. Засідання вченої ради факультету з нагоди 70-річчя Г. В. Бондаренка і презентація книг: Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни: навчальний посібник / Геннадій Бондаренко. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 424 с. ; Бондаренко Г. В. Теорія і методологія історії: поняття і категорії історичного пізнання. Словник-довідник / Г. В. Бондаренко. – Луцьк : Надтир'я, 2015. – 92 с. ; Бондаренко Г. Історична топоніміка Волинської області: назви населених пунктів / Г. Бондаренко, В. Кихтюк. – Луцьк : Надтир'я, 2016. – 368 с.
- 5 лютого. ВІППО. Презентація книг і творча зустріч Г. Бондаренка із слухачами ВІППО.
- 12 лютого. Луцьк. Творча зустріч з нагоди 60-річчя В. С. Мельника – члена Національної спілки краєзнавців України і члена Національної спілки журналістів України.
- 18 лютого. Луцький палац культури. Вечір пам'яті сенаторки Олени Левчанівської з нагоди 135-річчя від дня народження. Виступ.
- 19 лютого. ВКМ. Презентація книг і творча зустріч Г. Бондаренка з працівниками Волинського краєзнавчого музею.
- 24-25 лютого. Колодяжне. VIII Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 145-річчю від дня народження Лесі Українки.
- 1 березня. Історичний факультет. Науковий семінар з питань збереження та реставрації давнього човна-довбанки виявленого у Маневицькому районі.

Човен-моноксил у Маневицькому краєзнавчому музеї

- 17 квітня. Луцький історико-культурний заповідник. Урочистості до Дня пам'яток історії та культури. Відкриття виставки архітектора Р. Метельницького.
- 18 квітня. Волинський краєзнавчий музей. Вечір портрет. «Життєвий і творчий шлях Л. Маслової – архітектора, вченого, дослідника, патріота».
- 18-22 травня. ВКО ВУТ «Просвіта» і СНУ ім. Лесі Українки. Луцьк-Світязь. Конференція «Просвіта» і розвиток громадсько-культурного життя в Україні: історія та сучасність».
- 19 травня. Луцьк. Богословська академія. Конференція з історії церкви.

25 травня. ВКМ. Відкриття виставки художніх робіт і колекції вишивок Олександра Шума – воїна АТО.

27 травня. ІКЗ «Старий Луцьк». Любартівські читання.

23-25 червня. Луцьк – Світязь. СНУ. Міжнародна наукова конференція «Етнічні конфлікти часу Другої світової війни. Досвід Центрально-Східної Європи».

25 червня. Колодяжне – Нечимне. Волинезнавчі краєзнавчо-педагогічні читання «Освіта і виховання у родині Косачів».

5-6 липня. Маневичі – Костюхнівка. Міжнародна наукова конференція «Перша світова війна на Волині».

Учасники міжнародної конференції «Перша світова війна на Волині» у с. Костюхнівка Маневицького району

20 серпня. Історико-культурний заповідник. Луцьк. VI Міжнародна науково-практична історико-краєзнавча конференція «Дзвони в історії і культурі народів світу».

23 серпня. Виступ на Волинському телебаченні «Схід і Захід разом». Про геральдику в Україні до Дня Українського Прапора. Г. Бондаренко, Т. Літковець

29 вересня. смт Торчин, Будинок культури, музей імені Г. Гуртового. Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового.

Другі краєзнавчі читання присвячені Григорію Гуртовому. Виставка

2 жовтня – 12 жовтня. Луцьк. Відзначення 70-річчя історичного факультету СНУ. Презентації діяльності кафедр факультету.

6 жовтня урочистості в актовому залі історичного факультету, за участю і вшануванням викладачів і випускників різних років.

21 жовтня. Луцьк. Волинський регіональний музей воєнної історії та українського війська. Презентація «Книги пам'яті» воїнів, які загинули в АТО. Видання включає Волинську і ще сім областей.

1 листопада. Палац учнівської молоді. Конкурсна програма «Ми – волиняни». Півфінал.

8 листопада. Волинська духовна семінарія. Конференція «Історія православної церкви і сучасні православ'я на Волині»

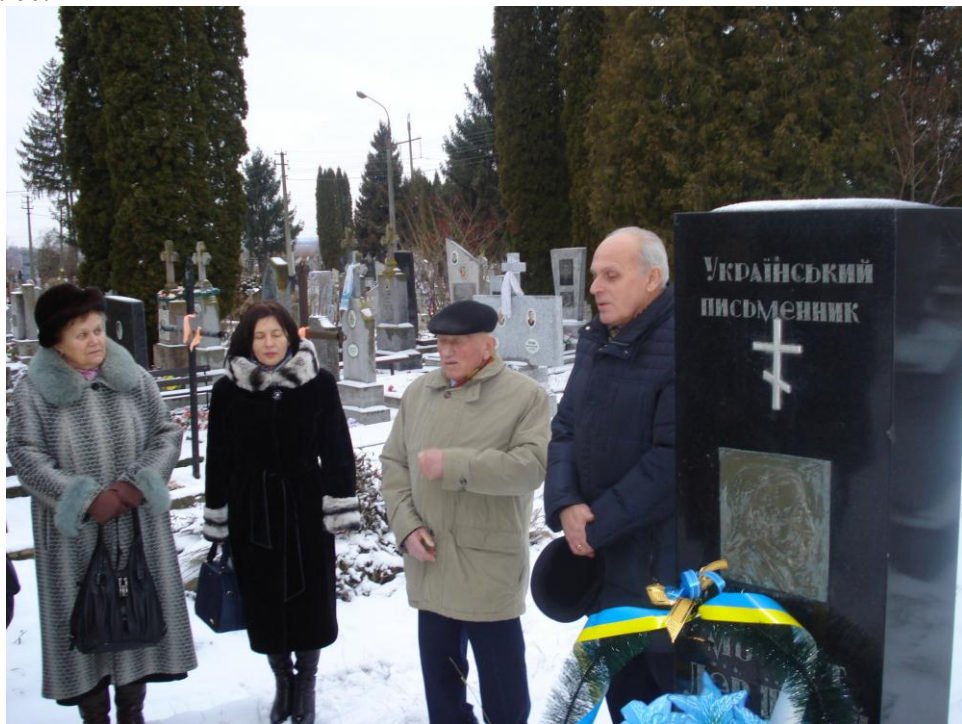
18 листопада. Луцьк. Круглий стіл. «Сучасний стан та перспективи українсько-польських взаємин в контексті європейської безпеки».

23 листопада. Палац учнівської молоді. Конкурсна програма «Ми – волиняни». Фінал.

25 листопада. ВКМ. Конференція. Голодомор в Україні 1946-1947 років.

25 листопада. СНУ. Всеукраїнський науково-прагматичний семінар «Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни в оцінках науковців і громадськості. Український дискурс».

15-16 грудня. ВКМ. Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Модест Левицький в історії України і Волині та проблеми формування інтелектуальної еліти». Видано наук. зб. Вип. 60.

Учасники конференції на могилі Модеста Левицького. с. Гаразджа

2017

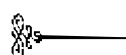
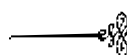
23 січня. Київ. 6 з'їзд НСКУ. Г. Бондаренко, А. Силук, А. Шваб делегати від ВООНСКУ на з'їзді.

8 лютого. Луцьк. Картинна галерея. Засідання правління ВООНСКУ і краєзнавців Луцька з приводу присвоєння Володимиру П'ясецькому звання «Почесний краєзнавець України».

8 лютого. Луцьк. Центр туризму спорту та екскурсій. І всеукраїнський конкурс екскурсоводів шкільних музеїв Волинської області за напрямками: історичне краєзнавство, військово-патріотичне виховання, етнографія.

Березень. Луцький ІКЗ. XIII наукова конференція «Любартівські читання»

27-28 квітня. Луцьк. ВКМ. Минуле і сучасне Волині й Полісся. V Волинська науково-етнографічна конференція. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині.

28 квітня. Луцьк. Всеукраїнський круглий стіл «Передумови, причини та перебіг українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни».

26 травня. ЛПКЗ «Старий Луцьк». Наукова конференція «Любартівські читання».

Липень. ВКМ. Художній музей. Виставка. Григорій Остапенко (1892-1971). «На спомин про Луцьк». Із колекції Волинського краєзнавчого музею.

22-23 серпня. Ківерці-Луцьк. Волинська організація УТОПШК. Фестиваль дзвонів.

20-22 вересня. Східноєвропейський національний університет. Міжнародна конференція «Олика і Радзівіли» в історії України та Польщі» та Всеукраїнські краєзнавчі читання в Ольці «Ківерцівщина і Олика в історії України та Волині».

26 вересня. Дубно. Історико-культурний заповідник. Міжнародна науково-теоретична конференція, присвячена 525-річчю Дубенського замку і 100-річчю від дня народження І. Д. Лозов'юка.

28-29 вересня. ВКМ. Міжнародна наукова конференція, присвячена 400-річчю Луцького братства «Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце у суспільному русі України та Білорусі».

6 жовтня. Рівне. Рівненський краєзнавчий музей. Історико-краєзнавча конференція «Волинь в українській революції 1917-1921 рр.».

19 – 20 жовтня. ВКМ. XXIV Міжнародна конференція «Волинська ікона: питання дослідження та реставрації».

Секційне засідання на конференції «Волинська ікона: питання дослідження та реставрації»

19 – 20 жовтня. Східноєвропейський національний університет, історичний факультет. Всеукраїнська конференція «Процеси модернізації на Волині XIX – початку XX ст.»

24-25 жовтня. Любомль. Краєзнавчий музей. Міжнародна історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії»

26-27 жовтня. Луцьк. Національний технічний університет. Міжнародна науково-практична конференція «Реформація та поширення протестантизму на Волині». Відкриття пам'ятного знаку до 500-річчя реформації в Європі.

3-4 листопада. Маневичі. Краєзнавчий музей. Краєзнавча конференція «Маневицький краєзнавчий музей - осередок історії та культури Волинського Полісся. Досвід та перспективи».

3-4 листопада. Маневичі. Українсько-єврейська зустріч до 50-річчя Маневицького краєзнавчого музею.

14 листопада. Луцьк. Палац учнівської молоді. Конкурсна науково-пізнавальна програма «Ми - волиняни». Фінал.

25 листопада. Камінь-Каширський краєзнавчий музей. Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся».

6 грудня. Камінь-Каширський. Історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії України і Волині».

8 грудня. Нововолинськ. Історичний музей. Відкриття виставки художниці із с. Хворостів Любомльського району Валентини Михальської.

10 грудня. Луцьк. ВКМ. Творчий захід присвячений 85-річчю члену Національної спілки краєзнавців України Надії Федорівни Корнійчук, дослідниці Волині, поетесі, письменниці. Відбулася презентація книг і співаної поезії авторки.

Укладачі Г. Бондаренко та О. Каліщук

Відомості про авторів

Бондаренко Геннадій, Голова ВОНСКУ, директор Центру дослідів Волині при СНУ імені Лесі Українки, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Гулько Геннадій, Почесний краєзнавець України

Дем'янюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти

Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Дяченко Вікторія,

Здрок Ярослав, студент III курсу спеціальності «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури» Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Каліщук Оксана, доктор історичних наук, професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Костюк Михайло, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та права Луцького національного технічного університету

Кравець Анатолій, викладач–методист кафедри суспільних дисциплін Луцького педагогічного коледжу

Кушпетюк Олена, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з навчально-виховної роботи Луцького інституту розвитку людини ВМУРоЛ «Україна»

Стрільчук Людмила, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Трофімук-Кирилова Тетяна, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Шабала Ярослав, доктор історичних наук, професор, зав.кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки